

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΜΠΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Πρόταση έκδοσης νεανικών δοκιμίων του Νίκου Καζαντζάκη από περιοδικά και
εφημερίδες»**

Αργυρώ Μπαμπούκη

Επιβλέπων καθηγητής: ΝΙΚΟΣ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ

Αργοστόλι, Ιούνιος 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Μπαμπούκη Αργυρώς που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η Μπαμπούκη Αργυρώ εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίας στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέως/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιοδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέως/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών της δικαιωμάτων.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Πρόταση έκδοσης νεανικών δοκιμίων του Νίκου Καζαντζάκη από
περιοδικά και εφημερίδες»**

Αργυρώ Μπαμπούκη

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΡΙΣΗΣ

Α΄ Επιβλέπων καθηγητής:

Νίκος Μαθιουδάκης

Β΄ Επιβλέπων καθηγητής:

Βασίλης Βασιλειάδης

Περίληψη

Αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας αποτελούν τα νεανικά δοκίμια του Νίκου Καζαντζάκη τα οποία δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά και εφημερίδες της εποχής, αλλά δεν έτυχαν εκδόσεως σε βιβλίο είτε μεμονωμένα είτε σε κάποια συλλογή. Το χρονικό πλαίσιο το οποίο μελετάται εκτείνεται από το 1906, όταν πρωτοεμφανίστηκε ο Καζαντζάκης στα ελληνικά γράμματα με το φιλοσοφικό δοκίμιο «Η αρρώστεια του αιώνας» στο περιοδικό *Πινακοθήκη*, έως το 1927 έτος δημοσίευσης και έκδοσης του επίσης φιλοσοφικού δοκιμίου με τον τίτλο *Salvadores Dei. Ασκητική*.

Στο πρώτο μέρος γίνεται αναφορά στη ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη κατά την περίοδο εξέτασης, καθώς και στις επιρροές που διαμόρφωσαν τη σκέψη και τη συγγραφική του δημιουργία. Στη συνέχεια, γίνεται ειδολογική κατάταξη των κειμένων που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά, αναφέρεται η εκδοτική παράδοση των δοκιμίων και επεξηγούνται οι εκδοτικές αρχές που ακολουθήθηκαν, καθώς και οι διορθώσεις και παρεμβάσεις που έγιναν σε κάθε κείμενο. Στο δεύτερο μέρος παρατίθεται πρόταση έκδοσης των νεανικών δοκιμίων με σύντομα εισαγωγικά σημειώματα και γλωσσάρι των λέξεων που χρήζουν ερμηνείας.

Λέξεις – Κλειδιά

Νίκος Καζαντζάκης, επιρροές, δημοσιεύσεις σε εφημερίδες και περιοδικά, ανέκδοτα δοκίμια, έκδοση.

«Proposal for the publication of the youth essays of Nikos Kazantzakis from magazines and newspapers»

«Bampouki Argyro»

Abstract

The subject of this study is the youthful essays of Nikos Kazantzakis, which were published in magazines and newspapers of the time but were never released in book form, either individually or as part of a collection. The time frame under examination spans from 1906, when Kazantzakis first entered Greek literature with his philosophical essay "The Sickness of the Century" in the magazine *Pinakothiki*, to 1927, the year of publication of his philosophical essay titled *Salvatores Dei. Ascetic*.

In the first part, the study references the life and work of Nikos Kazantzakis during the period under examination, as well as the influences that shaped his thought and literary creation. Subsequently, the texts published in newspapers and magazines are categorized by genre. The editorial tradition of the essays is discussed, and the editorial principles followed, along with the corrections and interventions made in each text, are elucidated. In the second part, a proposed edition of the youthful essays is presented, featuring brief introductory notes and a glossary of words requiring interpretation.

Keywords

Nikos Kazantzakis, publications in newspapers and magazines, unpublished essays, edition.

Περιεχόμενα

Περίληψη	i
Abstract.....	ii
Περιεχόμενα	iii
A. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	1
1. Ο Νίκος Καζαντζάκης κατά την περίοδο της πρώιμης συγγραφικής του παραγωγής: από το 1906 έως το 1927	2
1.1. Η ζωή του.....	2
1.2. Το πρώιμο συγγραφικό του έργο	5
1.3. Οι επιρροές στη σκέψη και τη συγγραφική του δημιουργία.....	6
1.3.1 Νίτσε.....	7
1.3.2. Μπερξόν	8
2. Δημοσιεύσεις σε περιοδικά και εφημερίδες.....	9
2.1. Περιγραφή ερευνητικού αντικειμένου	9
2.1.1. Δοκίμιο	9
2.1.2. Χρονογράφημα	10
2.1.3. Άρθρο	12
2.2. Ειδολογική κατάταξη	13
3. Ανέκδοτα νεανικά δοκίμια	17
4. Εκδοτική παράδοση νεανικών δοκιμίων	19
5. Εκδοτικές αρχές	20
ΜΕΡΟΣ Β΄ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΝΕΑΝΙΚΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ ..	28
ΓΛΩΣΣΑΡΙ.....	58
Βιβλιογραφία	60
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	62
ΣΩΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΓΡΑΦΩΝ.....	62

Α. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. Ο Νίκος Καζαντζάκης κατά την περίοδο της πρώιμης συγγραφικής του παραγωγής: από το 1906 έως το 1927

Η περίοδος της πρώιμης συγγραφικής παραγωγής του Νίκου Καζαντζάκη, σύμφωνα με τον Μαθιουδάκη (2021: 86), ξεκινάει το 1906 με τη δημοσίευση του δοκιμίου «Η αρρώστεια του αιώνας» στο περιοδικό *Πινακοθήκη* και ολοκληρώνεται το 1927 με την πρώτη έκδοση του δοκιμίου *Salvadores Dei. Ασκητική*, το έργο που σφραγίζει τις νεανικές φιλοσοφικές, μεταφυσικές και θεολογικές αναζητήσεις του και καθορίζει τη θεματική και τη διαμόρφωση του πολύμορφου συγγραφικού του έργου.

Ο Νίκος Καζαντζάκης είναι μια πολυσύνθετη πνευματική προσωπικότητα· ένας πολυγραφότατος στοχαστής και λογοτέχνης που απασχόλησε ιδιαίτερα και γοήτευσε κοινό και μελετητές παγκοσμίως. Έγινε κυρίως γνωστός από τα μυθιστορήματά του, όμως ασχολήθηκε με τα περισσότερα λογοτεχνικά είδη: δοκίμιο, θέατρο, ποίηση, ταξιδιωτική διήγηση, επιστολογραφία, μεταφράσεις και διασκευές. Η ιδιότυπη ιδιοσυγκρασία και η ανήσυχη ψυχή του, δημιούργημα κληρονομικού κράματος ακραίων καταβολών, πατρικών πρωτόγονων ενστίκτων και μητρικής μελιχιότητας, τον οδήγησε σε μια αέναη αναζήτηση απαντήσεων σε βασανιστικές υπαρξιακές και μεταφυσικές αγωνίες που ορίζει και διαπερνά τη ζωή και το έργο του.

Πώς να μπορέσω να συνταιριάξω τους δυο τούτους στρατευόμενους μέσα μου προγόνους, τη φωτιά και το χρώμα; Ένιωθα πως αυτό ήταν το χρέος μου, το μοναδικό, να φιλιώσω τ' αφίλιωτα, ν' ανεβάσω από τα νεφρά μου το πηχτό προγονικό σκοτάδι και να το κάμω, όσο μπορώ, φως (Καζαντζάκης, 2014: 25).

1.1. Η ζωή του

Ο Νίκος Καζαντζάκης γεννήθηκε στο Ηράκλειο της Κρήτης στις 18 Φεβρουαρίου 1883. Πατέρας του ήταν ο έμπορος και κτηματίας Μιχάλης Καζαντζάκης, άντρας αυταρχικός και αυστηρός και μητέρα του η Μαρία Χριστοδουλάκη. Με την έκρηξη της κρητικής επανάστασης του 1897 αναγκάζεται να φύγει με τους γονείς και τις δύο μικρότερες αδελφές του, Αναστασία και Ελένη, για τη Νάξο, όπου παραμένει για δύο χρόνια. Εκεί ο Νίκος Καζαντζάκης ακολουθεί μαθήματα στη γαλλική Εμπορική Σχολή του Τιμίου Σταυρού, την οποία διοικούσαν

φραγκισκανοί μοναχοί, μαθαίνει γαλλικά και ιταλικά και έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία και τον δυτικό πολιτισμό.

Μετά την απελευθέρωση της Κρήτης το 1898 επιστρέφει στο Ηράκλειο και ολοκληρώνει τη φοίτησή του στο γυμνάσιο. Έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με την τέχνη από την οποία γοητεύεται ιδιαίτερα. Παράλληλα ελκύεται από τη δράση εναντίον της αδικίας και της κοινωνικής ανισότητας και οργανώνει με τους φίλους του μια νέα «Φιλική Εταιρία» με στόχο τη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου¹.

Από το 1902 έως το 1906 σπουδάζει στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εκεί συνεργάζεται για ένα διάστημα ως χρονογράφος στην εφημερίδα Ακρόπολις. Το 1907 θα συνεχίσει για δυο χρόνια τις σπουδές του στο Παρίσι, όπου και επηρεάζεται από τη διδασκαλία του φιλοσόφου Ανρί Μπερζόν. Την ίδια εποχή έρχεται σε επαφή και μελετά τη φιλοσοφία του Νίτσε. Αφού ολοκληρώσει τις σπουδές του, ταξιδεύει για λίγο στη Φλωρεντία και στη Ρώμη και επιστρέφει στην Κρήτη. Τον Απρίλιο του 1910 εγκαθίσταται οριστικά στην Αθήνα και συζεί με την Γαλάτεια, την οποία παντρεύεται ενάμιση χρόνο αργότερα. Λαμβάνει ενεργό μέρος στην πνευματική ζωή όντας από τα ιδρυτικά μέλη του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» το 1910, αλλά και αργότερα, το 1916, συμμετέχοντας στην Εταιρία των Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Όταν ξεσπά ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος κατατάσσεται ως εθελοντής στο στρατό και τοποθετείται στο ιδιαίτερο γραφείο του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου. Το 1914 γνωρίζεται με τον Άγγελο Σικελιανό με τον οποίο περιοδεύουν στο Άγιο Όρος και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Μεταξύ των δύο ανδρών αναπτύσσεται μια στενή και ουσιαστική φιλία και γεννιούνται νέες πνευματικές αναζητήσεις καθώς και ένα κοινό όραμα δημιουργίας μιας νέας θρησκείας.

Το 1917 προσπαθεί να εκμεταλλευτεί ένα λιγνιτωρυχείο στην Πραστοβά της Μάνης και προσλαμβάνει τον εργάτη Γιώργη Ζορμπά. Η εμπειρία αυτή θα αποτυπωθεί πολύ αργότερα στο περίφημο μυθιστόρημά του *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*.

Το 1918 ταξιδεύει στην Ελβετία, όπου φιλοξενείται από τον παιδικό του φίλο Γιάννη Σταυριδάκη, πρόξενο της Ελλάδας στη Ζυρίχη. Με τον Σταυριδάκη οργανώνει το «Τάγμα», μια ιδεολογική οργάνωση με αποστολή «να υψώσει την Ελλάδα ανατείνοντας όλες τις δυνάμεις της σε δημιουργία νέου ελληνικού πολιτισμού»². Το επόμενο έτος διορίζεται από τον

¹ <https://www.kazantzaki.gr/gr/life-and-work/megalonontas-185>

² <https://www.kazantzaki.gr/gr/life-and-work/epistroti-stin-ellada-187>

πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο Γενικός Διευθυντής του νεοσύστατου Υπουργείου Περιθάλψεως και ταξιδεύει στη Ρωσία με αποστολή τον επαναπατρισμό των Ελλήνων του Καυκάσου. Λίγο αργότερα, η δολοφονία του Δραγούμη και η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές αποτελούν μεγάλο πλήγμα για τον Καζαντζάκη. Απογοητευμένος από τις εξελίξεις αυτές παραιτείται από το Υπουργείο Περιθάλψεως και ξεκινάει τα ταξίδια του στην Ευρώπη. Αναχωρεί για το Παρίσι και στη συνέχεια περιηγείται στη Γερμανία.

Το 1922 μένει για λίγους μήνες στη Βιέννη και μελετά τις βουδιστικές γραφές. Μια παράξενη δερματοπάθεια στο πρόσωπό του την οποία ο γιατρός και οπαδός της φροϋδικής σχολής Στέκελ ονόμασε «αρρώστια των αγίων» (Bien, 2001: xxii) γίνεται αφορμή να ασχοληθεί με την ψυχανάλυση. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους ξεκινά τη σύνθεση της *Ασκητικής*. Στη συνέχεια ταξιδεύει στο Βερολίνο, όπου ζει από κοντά την εξαθλίωση και τις κοινωνικές αναταραχές μετά το τέλος του πολέμου. Με μια παρέα Εβραίων φίλων του προσχωρεί στην κομμουνιστική ιδεολογία (Πολίτης, 2009: 270).

Το 1924 μεταβαίνει στην Ιταλία και επισκέπτεται την Πομπηία και την Ασίζη. Λίγο καιρό μετά την επιστροφή του στην Αθήνα γνωρίζεται με τη νεαρή δημοσιογράφο Ελένη Σαμίου, τη μελλοντική δεύτερη σύζυγό του. Την ίδια χρονιά γυρίζει στην Κρήτη και αναμειγνύεται στην πολιτική σχεδιάζοντας χωρίς επιτυχία μια παράνομη δράση ως πνευματικός ηγέτης ενός κομμουνιστικού πυρήνα δυσαρεστημένων προσφύγων και απομάχων της Μικρασιατικής εκστρατείας. Οδηγείται στη φυλακή, όπου κρατείται μόνο ένα εικοσιτετράωρο. Εκείνη την περίοδο ξεκινά τη συγγραφή του επικού ποιήματος *Οδύσεια* το οποίο θα ολοκληρώσει το 1938 στην Αίγινα.

Με την ιδιότητα του ανταποκριτή εφημερίδων πραγματοποιεί περιηγήσεις στη Σοβιετική Ένωση, την Παλαιστίνη, την Κύπρο, την Ισπανία, τη Ρώμη, την Αίγυπτο και το Σινά και δημοσιεύει τις εντυπώσεις του σε σειρά άρθρων τα οποία αργότερα θα αποτελέσουν το υλικό των ταξιδιωτικών του έργων.

Τον Νοέμβριο του 1926 ο Καζαντζάκης συναντά για πρώτη φορά τον ποιητή Παντελή Πρεβελάκη με τον οποίο συνδέεται με βαθιά αδελφική φιλία. Λίγους μήνες αργότερα απομονώνεται στην Αίγινα για να τελειώσει το μεγαλόπνοο έργο του, την *Οδύσεια*. Το 1927 δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο περιοδικό *Αναγέννηση* με τον τίτλο *Salvadores Dei* η *Ασκητική*, ένα από τα σημαντικότερα κείμενα του Καζαντζάκη που ο ίδιος θεωρούσε «το σπόρο απ' όπου βλάστησε όλο το έργο του» (Πολίτης, 2009: 272).

1.2. Το πρώιμο συγγραφικό του έργο

Ο Νίκος Καζαντζάκης εμφανίζεται στα ελληνικά Γράμματα το 1906 με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή δημοσιεύοντας το δοκίμιο «Η αρρώστεια του αιώνας» στο περιοδικό *Πινακοθήκη*. Την ίδια χρονιά εκδίδει το μυθιστόρημα *Οφεις και κρίνο* και συγγράφει το πρώτο θεατρικό του έργο *Ξημερώνει*, το οποίο βραβεύεται στον Παντελίδειο Δραματικό Αγώνα και παίζεται στην Αθήνα προκαλώντας πολλές συζητήσεις. Το ερωτικό αυτό δράμα αποτελεί «ένα εντυπωσιακό και ελπιδοφόρο ντεμπούτο» που θα προδιαγράψει τη συγγραφική πορεία του Καζαντζάκη (Μαθιουδάκης & Καρασίμος, 2013: 123-124). Το 1906 δημοσιεύει στο περιοδικό *Πινακοθήκη* με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή τα πεζά ποιήματα ή πεζοτραγουδά *Τι μου λένε οι παπαρόνες* και *Μια αγάπη* με θέμα την ομορφιά της φύσης, τον έρωτα και τον θάνατο.

Την ίδια περίοδο ο νεαρός Καζαντζάκης ξεκινά τη δημοσιογραφική του καριέρα αρθρογραφώντας σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής. Δημοσιεύει πλήθος άρθρων, χρονογραφημάτων, επιστολών, καθώς επίσης δοκίμια, συνεντεύξεις και κριτικά μελετήματα υπογράφοντας (εκτός του Κάρμα Νιρβαμή) με τα ψευδώνυμα Ακρίτας και Πέτρος Ψηλορείτης.

Το 1907 δημοσιεύει στο περιοδικό *Πινακοθήκη* με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή μέρος της Γ' Πράξης από το θεατρικό του δράμα *Φασγά*, τα πεζά ποιήματα *Requiem*, *Νύφη*, *Η επιστροφή του ασώτου*, *Δυο δάκρυα* και *Νοσταλγία* και το ποίημα *Άσε με πάλι*. Επίσης, με το ίδιο ψευδώνυμο δημοσιεύει στο περιοδικό *Παναθήναια* το πρώιμο αφήγημα *Αιματωμένα ξημερώματα* και με την υπογραφή Ακρίτας δημοσιεύει το δοκίμιο «Η εξέγερσις του σοσιαλισμού» στην εφημερίδα *Νέον Άστυ*.

Το 1908 ολοκληρώνει το μυθιστόρημα *Σπασμένες ψυχές* το οποίο δημοσιεύει σε συνέχειες στο περιοδικό *Ο Νουμάς* με το ψευδώνυμο Πέτρος Ψηλορείτης. Το έργο αυτό το προόριζε ως μέρος μιας τριλογίας με τα μυθιστορήματα *Ζωή η αυτοκρατόρισα* και *Θεάνθρωπος* κάτι που τελικά δεν πραγματοποίησε, όμως δημοσίευσε ένα πορτραίτο από τη *Ζωή την αυτοκρατόρισα* στο περιοδικό *Πινακοθήκη*, τον Δεκέμβριο του 1909. Το έτος αυτό στο Παρίσι γράφει μια επιστημονική μελέτη για τον Νίτσε καθώς και το θεατρικό δράμα *Ο Πρωτομάστορας* (με αρχικό τίτλο *Η Θυσία*) βασισμένο στο δημοτικό τραγούδι του *Γεφυριού της Άρτας*, το οποίο θα βραβευθεί το 1910 στον Λασσάνειο Δραματικό Αγώνα. Τότε δημοσιεύει και το αφήγημα *Χριστουγεννιάτικο* στο περιοδικό *Πινακοθήκη* με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή. Επιστρέφοντας στην Κρήτη, θα δημοσιεύσει στην *Κρητική Στοά* την

Κωμωδία. Τραγωδία μονόπραχτη με το ψευδώνυμο Πέτρος Ψηλορείτης και το δοκίμιο «Η επιστήμη εχρεωκόπησε;» στο περιοδικό Παναθήναια. Τότε εκδίδεται και από το Τυπογραφείο Αλεξίου το δοκίμιο Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας.

Το 1910 ο Καζαντζάκης εγκαθίσταται στην Αθήνα και βιοπορίζεται κάνοντας μεταφράσεις και διασκευές, ενώ συνεχίζει να αρθρογραφεί σε εφημερίδες και περιοδικά. Στο επόμενο διάστημα (έως το 1927) δημοσιεύει τα δοκίμια «Henri Bergson», «Ομολογία πίστεως» και «Το κοινωνικόν πρόβλημα», τέσσερα σονέτα (*Οιδίποδας, Τα αιώνια, Η αμυγδαλιά, Θερμοπύλες*) στο περιοδικό *Γράμματα* το 1913, ένα κομμάτι από το μυθιστόρημα *Η πρώτη σειρήνα* στην *Κρητική Στοά* το 1911 και τα θεατρικά έργα *Οδυσέας* στο περιοδικό *Νέα Ζωή* το 1922 με το ψευδώνυμο Α. Γερανός και *Νικηφόρος Φωκάς* στον *Στοχαστή* το 1927 σημειώνοντας στη σελίδα 6: «Το έργο τούτο δεν γράφτηκε καθόλου για το θέατρο».

Τις εμπειρίες του από τα πολυάριθμα ταξίδια του στην Ελλάδα και στο εξωτερικό ο Καζαντζάκης τις καταγράφει σε ημερολόγια και δημοσιεύει πληθώρα άρθρων από τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις. Από εδώ αντλεί το υλικό του για τον τόμο *Ταξιδεύοντας*.

1.3. Οι επιρροές στη σκέψη και τη συγγραφική του δημιουργία

Ο Καζαντζάκης αναζητούσε διαρκώς απαντήσεις για τα αιώνια υπαρξιακά ερωτήματα. Οι φιλοσοφικές και θρησκευτικές του ανησυχίες από τα νεανικά ακόμη χρόνια τον βασανίζουν και διαπερνούν όλη τη ζωή και το έργο του. ‘Όπως αναφέρει ο Πρεβελάκης (1984: 1ε’)

Ο Καζαντζάκης ανήκει στο θρησκευτικό τύπο που προσπαθεί να καταλάβει γιατί ζει και που κρατάει τη ζωή του σε αδιάκοπη ένταση, αγωνιζόμενος να τη διαπλάσει και να την εξυψώσει.

Η σύλληψη και διαμόρφωση του πολύμορφου συγγραφικού έργου του Καζαντζάκη καθορίζεται και αποκτά συνοχή από το φιλοσοφικό του υπόστρωμα. Ακόμη και οι ιδεολογικές και πολιτικές πεποιθήσεις του πηγάζουν και μπορούν να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα ακριβώς αυτών των μεταφυσικών ανησυχιών. Ο θρησκευτικός αναζητητής και ο πολιτικός δεν μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, επειδή η μέθοδος ακριβώς που χρησιμοποίησε ο Καζαντζάκης για να κερδίσει την προσωπική σωτηρία ήταν η ανάμειξή του στην πολιτική.

Και όλες οι πολιτικές και μεταπολιτικές θέσεις του είναι εκδηλώσεις συγκεκριμένων συνεχιζόμενων θέσεων απέναντι στον θάνατο, τον θεό και την αστική τάξη, συγκεκριμένων ψυχολογικών αναγκών κι ενός μεταφυσικού συστήματος που πρόσθεσε κοσμολογικό νόημα στις εγκόσμιες δραστηριότητές του (Bien, 2001: 3)

1.3.1 Νίτσε

Καθοριστική για τη διαμόρφωση της σκέψης του Νίκου Καζαντζάκη υπήρξε η νιτσεϊκή φιλοσοφία. Ο Γερμανός φιλόσοφος διαπιστώνει τον «θάνατο του θεού», την προκατάληψη δηλαδή και ψευδαίσθηση του ανθρώπου ότι υπάρχει ένας κόσμος δεδομένος και προπαρασκευασμένος, ανεξάρτητα από αυτόν και έχει δημιουργηθεί από κάποιο ανώτερο ον. Αντικρούει τις δύο κεντρικές θεολογικές ιδέες: της δημιουργίας του κόσμου και του τελικού σκοπού και καταλήγει στη θεωρία του «αιώνιου γυρισμού», της επανεμφάνισης του κόσμου και του ανθρώπου μέσα σε αυτόν και στις ίδιες καταστάσεις ξανά και ξανά, σε μια αβάσταχτη κυκλική κίνηση.

Μοναδική ελπίδα για την έξοδο από τον μηδενισμό είναι η γένεση ενός νέου είδους ανθρώπου, του Υπεράνθρωπου, ο οποίος έχοντας απορρίψει ηρωικά τις παραδεδομένες αξίες αναπτύσσει τις ικανότητές του στον υπέρτατο βαθμό με σκοπό να ξεπεράσει τον ίδιο του τον εαυτό.

Η μύηση του Καζαντζάκη στον νιτσεϊσμό «στάθηκε μια από τις πιο αποφασιστικές στιγμές της ζωής του» (Καζαντζάκης, 2014: 314). Στον μηδενισμό του Νίτσε είδε την καταστροφή του παλιού, την ανάγκη ανατροπής ολόκληρης της δομής της ηθικής, του δικαίου και του συστήματος των αξιών. Η επίθεση στον ορθολογισμό και τις βασικές αξίες στις οποίες είχε στηριχθεί η δυτική παράδοση έθεσε τις βάσεις για τον καθορισμό των φιλοσοφικών του πεποιθήσεων, οι οποίες διαμορφώνονται και ολοκληρώνονται με την επίδραση των ιδεών του Μπερξόν.

*Καινούρια ελπίδα τινάχτηκε στο σπλάχνο σου, ο νέος σπόρος, ο Υπεράνθρωπος.
Αυτός είναι ο σκοπός της γης, αυτός κρατάει τη λύτρωση [...] είναι η νέα
χίμαιρα, που θα ξορκίσει τη φρίκη της ζωής· όχι η τέχνη πια, παρά η ενέργεια.
Δον Κιχώτη, πήρες το Θεό για ανεμόμυλο και τον γκρέμισες.
(Καζαντζάκης, 2014: 322)*

1.3.2. Μπερξόν

Κεντρική θέση στην κοσμοθεωρία του Νίκου Καζαντζάκη κατέχει ο Γάλλος φιλόσοφος Ανρί Μπερξόν. Από πολύ νωρίς έρχεται σε επαφή και επηρεάζεται από την μπερξονική διδασκαλία η οποία τον λυτρώνει από τα φιλοσοφικά αδιέξοδα που τον βασανίζουν. Του προσφέρει τη διέξοδο από τη μηχανιστική αντίληψη του κόσμου και την απελπισία, την οποία ο αρνητισμός του νιτσεϊκού μηδενισμού δεν μπορούσε να του δώσει.

Η θεωρία της ζωτικής ορμής είναι καθοριστική στη διαμόρφωση της σκέψης και της κοσμοθεωρίας του. Η παραδοχή της ύπαρξης μιας αρχέγονης ανεξέλεγκτης δύναμης, μιας καθαρής ενέργειας που από τη μια ενώνεται με την ύλη και δημιουργεί τον κόσμο και από την άλλη κινεί το σύμπαν σε μια αέναα επαναλαμβανόμενη διαδικασία εξαύλωσης μέσω της μετουσίωσης της σάρκας σε πνεύμα, γοητεύει τον Καζαντζάκη, διαπερνά το συγγραφικό του έργο και σφραγίζει τη δημιουργική του παραγωγή. Η ανθρώπινη ύπαρξη καθορίζεται από δύο αντικρουόμενες αντιθετικές κινήσεις, μια ανοδική προς τη δημιουργικότητα και την αθανασία και μια καθοδική προς την αποσύνθεση και τον θάνατο. Απαραίτητη προϋπόθεση για την κατάκτηση της ευτυχίας είναι η κατανόηση του οράματος που τις εμπεριέχει και τις κρατά σε ισορροπία και η διαμόρφωση του τρόπου σκέψης και δράσης του ανθρώπου βάσει αυτού.

Η ορμή προς την αποπνευμάτωση της ύλης, η πάλη για την ανθρώπινη ανύψωση, προσωπική και συλλογική αποτελεί το βασικό φιλοσοφικό και ιδεολογικό πιστεύω του Καζαντζάκη. Η μετουσίωση της σάρκας σε πνεύμα είναι για τον Καζαντζάκη ο θεμελιώδης φυσικός νόμος του σύμπαντος. Η εκμηδένιση της ύλης αποτελεί τη σωτηρία και τον ανώτατο σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης. Όπως χαρακτηριστικά γράφει στον πρόλογο της *Ασκητικής* (Καζαντζάκης, 2014: 9-10):

Στα πρόσκαιρα ζωντανά σώματα τα δυο τούτα ρέματα παλεύουν:

α) ο ανήφορος, προς τη σύνθεση, προς τη ζωή, προς την αθανασία.

β) ο κατήφορος, προς την αποσύνθεση, προς την ύλη, προς το θάνατο.

Και τα δυο ρέματα πηγάζουν από τα έγκατα της αρχέγονης ουσίας.

Και καταλήγει:

Χρέος μας λοιπόν να συλλάβουμε τ' όραμα που χωράει κι εναρμονίζει τις δυο τεράστιες τούτες άναρχες, ακατάλυτες Ορμές· και με τ' όραμα τούτο να ρυθμίσουμε το στοχασμό μας και την πράξη.

2. Δημοσιεύσεις σε περιοδικά και εφημερίδες

2.1. Περιγραφή ερευνητικού αντικειμένου

Για τον Νίκο Καζαντζάκη έχουν δημοσιευθεί τρεις βιβλιογραφίες: του Γ.Κ. Κατσίμπαλη, του αμερικανού καζαντζακιστή Peter Bien και του Γιώργου Ν. Περαντωνάκη. Η έρευνα για τη μελέτη και την ταξινόμηση του υλικού και τη φιλολογική έκδοση των δοκιμίων βασίστηκε στη βιβλιογραφία του Γ.Κ. Κατσίμπαλη, την πρώτη βιβλιογραφία για τον Νίκο Καζαντζάκη η οποία δημοσιεύθηκε το 1958 και αναφέρεται στην περίοδο 1906-1948. Ο Κατσίμπαλης κάνει μια γενική κατηγοριοποίηση των έργων του κρητικού λογοτέχνη σε αυτά που έχουν εκδοθεί σε βιβλία και σε εκείνα που έχουν δημοσιευθεί σε περιοδικά και εφημερίδες, υποδιαιρώντας τα στη συνέχεια ανά είδος: μυθιστόρημα, αφήγημα, δοκίμια, άρθρα και σημειώματα, θέατρο, ταξίδι, ποίηση, μεταφράσεις και διασκευές, ταξιδιωτικά.

Ως αντικείμενο μελέτης της εργασίας αρχικά επιλέχθηκαν τα δοκίμια, άρθρα και σημειώματα τα οποία έχουν δημοσιευθεί σε περιοδικά και εφημερίδες και έγινε καταγραφή των λημμάτων. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε έλεγχος στις αντίστοιχες βιβλιογραφίες των Γ. Περαντωνάκη (2005: 327-374) και P. Bien (2001: 369-371) (2019: 723) και προστέθηκαν κείμενα που δεν είχαν συμπεριληφθεί στη βιβλιογραφία του Κατσίμπαλη. Ακολούθησε υποκατηγοριοποίηση των λημμάτων ανά είδος και επιλέχθηκαν προς έκδοση τα δοκίμια. Πριν την ειδολογική κατάταξη των δημοσιευμάτων θεωρήθηκε σκόπιμο για τις ανάγκες της μελέτης να διερευνηθούν και να αποσαφηνιστούν οι όροι δοκίμιο, χρονογράφημα και άρθρο, ώστε να γίνει όσο το δυνατόν ασφαλέστερη ταξινόμηση των κειμένων.

2.1.1. Δοκίμιο

Σύμφωνα με τον ορισμό του Μπαμπινιώτη (1998: 525) το δοκίμιο είναι κείμενο, περιορισμένης συνήθως εκτάσεως, που πραγματεύεται συγκεκριμένο θέμα (από διάφορους χώρους, κοινωνία, επιστήμη, πολιτική, τέχνη κ.λπ.) χωρίς να το εξαντλεί και το οποίο αποδίδει με σαφήνεια τις απόψεις του γράφοντος.

Τεκμηριωμένες προσωπικές θέσεις και απόψεις εκθέτουν και διάφορα άλλα είδη λόγου, όπως η πραγματεία, η διατριβή, η επιστημονική μελέτη και το άρθρο τα οποία συγγενεύουν με

το δοκίμιο αλλά δεν ταυτίζονται με αυτό. Η διαφορά μεταξύ τους έγκειται στον υποκειμενικό και όχι επιστημονικό χαρακτήρα του δοκιμίου, στον ιδιότυπο χαρακτήρα του που το τοποθετεί στο μεταίχμιο ανάμεσα στα αμιγώς λογοτεχνικά κείμενα, στις μελέτες και τις πραγματείες και τέλος στη σύντομη έκταση και την εξέταση μόνο των βασικών πλευρών του θέματος που αναπτύσσει.

Όπως αναφέρεται στο σχολικό Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων (2019:51-52), οι καταβολές του σύγχρονου δοκιμίου και οι τεχνικές πειθούς που χρησιμοποιούνται σε αυτό ανάγονται στην κλασική αρχαιότητα –ελληνική και ρωμαϊκή– και την προφορική παράδοση της ρητορικής. Η καλλιέργεια και εκτεταμένη χρήση του δοκιμίου συνδέεται με την άνοδο της αστικής τάξης κατά την περίοδο των νεότερων χρόνων, κυρίως στη Γαλλία, την Αγγλία και τη Γερμανία. Πατέρας του σύγχρονου δοκιμίου θεωρείται ο Γάλλος συγγραφέας του 16^{ου} αιώνα Michel de Montaigne ο οποίος επινόησε τον όρο δοκίμιο (essai) με την έννοια της απόπειρας διερεύνησης ενός θέματος και όχι μιας οριστικής ανάλυσης και τοποθέτησης πάνω σε αυτό.

Με βάση τον υποκειμενικό ή αντικειμενικό χαρακτήρα ανάπτυξης ενός θέματος τα δοκίμια διακρίνονται σε: α) λογοτεχνικά ή στοχαστικά και β) αποδεικτικά ή δοκίμια πειθούς. Στην πρώτη περίπτωση ο δοκιμογράφος αναπτύσσει συνειρμικά ένα θέμα, εκφράζοντας τις σκέψεις, τους προβληματισμούς και τις προσωπικές του παρατηρήσεις πάνω σε αυτό βάσει των εμπειριών και των βιωμάτων του. Αντιθέτως, στα αποδεικτικά δοκίμια υπάρχει λογική οργάνωση και δομή, καθώς σκοπός του γράφοντος είναι να πληροφορήσει και τελικά να πείσει τους αναγνώστες για κάποιο επιστημονικό θέμα, εκλαϊκεύοντας και διασαφηνίζοντάς το, παρουσιάζοντας πληροφορίες και επιχειρηματολογία φιλτραρισμένες μέσα από τη δική του προσωπικότητα.

2.1.2. Χρονογράφημα

Η πρώτη απόπειρα ορισμού του χρονογραφήματος και ειδολογικής του κατάταξης έγινε από τον λεξικογράφο Σερούιο:

Λογοτεχνικόν είδος ελαφρού χαρακτήρος, εν πεζώ λόγω, αναφερόμενον εις τα καθ' ημέραν γεγονότα και δημοσιευόμενον κυρίως εις εφημερίδας. Το χρονογράφημα περιέχει συνήθως εντυπώσεις, παρατηρήσεις, κρίσεις, αφηγήσεις ανεκδότων, περιγραφάς παντοίας, αναπαραστάσεις σκηνών και εικόνων εκ της συγχρόνου κοινωνικής ζωής, κατά κανόνα εις ύφος

εύθυμον και χαρίεν, παιγνιώδες, το οποίον όμως δεν αποκλείει στοιχειώδη τινα φιλοσοφικήν σκέψιν. Προχειρώς γραφόμενον, άνευ αξιώσεων καθαρού φιλολογικού έργου, άνευ εσωτερικής συνθέσεως, αποτελεί το κατώτατον λογοτεχνικόν είδος και δύναται να θεωρηθεί ως ενδιάμεσόν τι μεταξύ ομιλίας και εντέχνου γραπτού λόγου.

Ένας δεύτερος ορισμός δόθηκε από τον Παύλο Νιρβάνα:

Το σημερινόν χρονογράφημα, όπως εκκαλλιεργήθη ιδίως στην Ελλάδα και στη Γαλλία – αι εφημερίδες των περισσοτέρων άλλων λαών το αγνοούν – είναι η καθημερινή ιστορία της ζωής και η φιλοσοφία της. Η ιστορία του λεπτού και του δευτερολέπτου. Συμβάντα, επεισόδια, σκηναί της ζωής, ασήμαντα κάποτε γεγονότα, τα οποία θα περνούσαν απαρατήρητα – χαρακτηριστικά όμως μιας καταστάσεως ή μιας νοοτροπίας της εποχής – παραλαμβάνονται από τον χρονογράφον, ιστορούνται, διυλίζονται, καλούνται να αποδώσουν την βαθυτέραν των ουσίαν και κάποτε την βαθυτέραν των έννοιαν³.

Σύμφωνα με το λεξικό Τριανταφυλλίδη⁴ το χρονογράφημα είναι είδος πεζογραφήματος που δημοσιεύεται στον ημερήσιο ή περιοδικό τύπο, που αντλεί τα θέματά του από την επικαιρότητα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και που είναι γραμμένο σε τόνο χιουμοριστικό, συμβουλευτικό, δηκτικό ή επικριτικό.

Πρόκειται για ένα ιδιότυπο είδος πεζού λόγου το οποίο ακροβατεί μεταξύ λογοτεχνίας και δημοσιογραφίας. Είναι μια μορφή τέχνης που στις καλές της στιγμές διασταυρώνει τρία φαινομενικά παράταιρα: τη φιλοσοφία του καθημερινού, τη λογοτεχνία με το προσωπικό ύφος και την επικαιρότητα των ανθρώπινων πραγμάτων⁵. Έχει σύντομη έκταση, δημοσιεύεται σε περιοδικά και εφημερίδες και ασχολείται με θέματα από την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική καθημερινότητα. Τα θέματα αυτά τα οποία είναι επίκαιρα και παρουσιάζουν ευρύτερο ενδιαφέρον σχολιάζονται με τρόπο κυρίως χιουμοριστικό, αλλά και ενίοτε ειρωνικό, παραινετικό ή διδακτικό. Στόχος του χρονογράφου είναι όχι απλά η καταγραφή και ο σχολιασμός των γεγονότων αλλά η πρόκληση συναισθημάτων και η δημιουργία προσωπικής σχέσης με τους αναγνώστες του. Αυτή η ιδιότυπη σχέση με το κοινό στηρίζεται στην τακτική φιλική και ευχάριστη επικοινωνία μέσα από τις στήλες εφημερίδων και περιοδικών. Για τους παραπάνω λόγους, το χρονογράφημα χαρακτηρίζεται από έντονα στοιχεία προφορικότητας που απορρέουν από το απλό, λιτό, άμεσο, οικείο και γλαφυρό προσωπικό ύφος, τη χαλαρή δομή και τη δραματοποίηση.

³ <https://diavazo.gr/periodiko/%cf%84%ce%b5%cf%8d%cf%87%ce%bf%cf%82-293/>

⁴ https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/

⁵ <https://diavazo.gr/periodiko/%cf%84%ce%b5%cf%8d%cf%87%ce%bf%cf%82-293/>

Η δεξιοτεχνία του γράφοντος αποτελεί το βασικό συστατικό απολαυστικών και ελκυστικών χρονογραφήματων. Το εύθυμο και χαλαρό ύφος του δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση την απουσία νοηματικού βάθους, φιλοσοφικής σκέψης, παρατήρησης ή και διδάγματος.

Το χρονογράφημα εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία πριν ξεσπάσει η Γαλλική Επανάσταση, με τη μορφή πολεμικής δημοσιογραφικής σάτιρας εναντίον του παλατιού και της βασιλικής αυλής. Στη συνέχεια, με την κατοχύρωση της ελευθερίας του τύπου η αύξηση του αριθμού τέτοιου είδους κειμένων και το ενδιαφέρον γι' αυτά οδήγησαν στην ένταξή τους στην ύλη των γαλλικών εφημερίδων. Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, το χρονογράφημα εισήχθηκε στην Ελλάδα τα μέσα της δεκαετίας του 19ου αιώνα από τον Κωνσταντίνο Πωπ, ο οποίος σχολίαζε κάθε μήνα στο περιοδικό *Ευτέρπη* σημαντικά γεγονότα της επικαιρότητας. Μετά από αυτόν, πολλοί Έλληνες διανοούμενοι ασχολήθηκαν με το είδος. Πατέρας του σύγχρονου χρονογραφήματος θεωρείται ο Ιωάννης Κονδυλάκης, ο οποίος υπέγραφε τα χρονογραφήματά του στην εφημερίδα *Εμπρός* με το ψευδώνυμο Διαβάτης.

2.1.3. Άρθρο

Σύμφωνα με τον ορισμό του λεξικού Τριανταφυλλίδη⁶ το άρθρο είναι κείμενο που αναφέρεται σε κάποιο ειδικό θέμα και που είναι δημοσιευμένο στον τύπο, συνήθως στις εφημερίδες. Ο Μπαμπινιώτης (1998: 277) το ορίζει ως αυτοτελές κείμενο σε εφημερίδα ή περιοδικό που πραγματεύεται ειδικό θέμα. Ο χαρακτήρας του άρθρου είναι αμιγώς δημοσιογραφικός. Πραγματεύεται θέματα επίκαιρα, γενικού ενδιαφέροντος τα οποία ο δημοσιογράφος σχολιάζει και αναλύει τεκμηριωμένα είτε με πρόθεση να ενημερώσει για ένα γεγονός είτε να προβληματίσει και να ευαισθητοποιήσει τον αναγνώστη. Διαφοροποιείται από τη λογοτεχνία καθώς πρόκειται για κείμενο περιορισμένης έκτασης, ειδησεογραφικού περιεχομένου, με ύφος σοβαρό, επίσημο και αντικειμενικό και γλώσσα όχι συνειρμική αλλά δομημένη και τεκμηριωμένη.

Στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας δημοσιεύεται το κύριο άρθρο με το σημαντικότερο γεγονός της ημέρας και στις επόμενες σελίδες άρθρα ποικίλου περιεχομένου με ανάλυση και σχολιασμό των κυριότερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών ειδήσεων. Συχνά, στον

⁶ https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/

τύπο αρθρογραφούν και επιστήμονες, καλλιτέχνες, συγγραφείς κ.λπ. για να εκφράσουν τις απόψεις τους πάνω σε θέματα της επικαιρότητας. Υπάρχουν, τέλος, και τα επιστημονικά άρθρα που δημοσιεύονται σε επιστημονικά περιοδικά και απευθύνονται σε ειδικό κοινό.

2.2. Ειδολογική κατάταξη

➤ Δοκίμια

- «Η αρρώστεια του αιώνος», περ. *Πινακοθήκη*, Έτος ΣΤ΄, Μάρτ. -Απρ. –Μάϊος 1906, σελ. 8–11, 26 -27, 46 – 47. Υπογρ. Κάρμα Νιρβαμή. Ξανατ. στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 63, 1 Μαΐου 1958, σελ. 691–696.
- «Ο Φρειδερίκος Νίτσε» [απόσπασμα από τον αριθ. 5], περ. *Παναθήναια*, Τόμ. 19, 15 Οκτ. 1909, σελ. 16-17. Ξανατ. στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 64, 15 Σεπτ. 1958, σελ. 1370-72.
- «Η επιστήμη εχρεωκόπησε;» περ. *Παναθήναια*, Τόμ. 19, 15 Νοεμ. 1909, σελ. 71-75. Ξανατ. στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 64, 15 Σεπτ. 1958, σελ. 1374-78.
- «H. Bergson», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, Τόμ. Β΄, 1912, σελ. 310-334. Κυκλοφόρησε και σε ξεχωριστό ανάτυπο.
- «Ομολογία πίστεως», *Νέα Εφημερίς* Ηρακλείου, 16 Φεβρουαρίου 1925.
- «Το κοινωνικόν πρόβλημα», *Νέα Εφημερίς* Ηρακλείου, 22 Φεβρουαρίου 1925.

➤ Χρονογραφήματα

- «Το άλογο», εφ. *Ακρόπολις*, 15 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Αιθερόεσσαι», εφ. *Ακρόπολις*, 16 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- Μία σύγκρισις, εφ. *Ακρόπολις*, 20 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Κυανούν Άνθος», εφ. *Ακρόπολις*, 24 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Στο ιοστέφανον άστν», εφ. *Ακρόπολις*, 28 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Καλημέρα σας! Καλημέρα σας!», εφ. *Ακρόπολις*, 7 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- Στην «Εστία» [απάντηση σε κύριον άρθρο της για το θεατρικό του έργο «Ξημερώνει»], εφ. *Ακρόπολις*, 8 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας. Ξανατ. στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 63, 15 Μαΐου 1958, σελ. 753.
- «Ηγησώ» [για το ομώνυμο περιοδικό], εφ. *Ακρόπολις*, 9 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Ιλ μίο ντράμα», εφ. *Ακρόπολις*, 12 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Date...», εφ. *Ακρόπολις*, 13 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.

- «Στον τροχιόδρομο», εφ. *Ακρόπολις*, 14 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Νοσταλγία» [ίδιο με τον αριθ. 63], εφ. *Ακρόπολις*, 15 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Σάταλα πάταλα», εφ. *Ακρόπολις*, 18 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Χωρίς κεφάλι», εφ. *Ακρόπολις*, 21 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Risum Teneate!», εφ. *Ακρόπολις*, 22 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Κατά τον Μαστρογιάννη κ.τ.λ.», εφ. *Ακρόπολις*, 23 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Ιατατταί!», εφ. *Ακρόπολις*, 28 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Το γλωσσικόν μας ζήτημα», εφ. *Ακρόπολις*, 31 Μαΐου 1907. Υπογρ. Α.
- «Ωλ Ράϊτ», εφ. *Ακρόπολις*, 2 Ιουν. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Πάαατ!», εφ. *Ακρόπολις*, 3 Ιουν. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Λέων Τολστόη», εφ. *Ακρόπολις*, 5 Ιουν. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.

➤ **Άρθρα**

- «Από το παγκόσμιον θέατρον. Το νέον έργον του Χάουπμανν», εφ. *Ακρόπολις*, 14 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Από την ζωήν. Η κυρία Πάττη», εφ. *Ακρόπολις*, 18 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Από την ζωήν. Βίβα ελ Ρεϋ!», εφ. *Ακρόπολις*, 29 Απρ. 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Από την ζωήν. Ίλ μίο καπελλο!», εφ. *Ακρόπολις*, 11 Μαΐου 1907. Υπογρ. Ακρίτας.
- «Εναντίον της μητρότητος», *Νέον Άστν*, 15 Νοεμβρίου 1907. Αναδημοσίευση στη *Νέα Εστία* 64, 15 Αυγούστου 1958, σ. 1213-1215.
- Σύλλογος Δημοτικιστών Ηρακλείου Κρήτης «Ο Σολωμός» [διεξοδική ανάλυση –προκήρυξη των γλωσσικών αρχών του Συλλόγου από τον Καζαντζάκη που ήτανε πρόεδρός του], περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Ζ', 7 Ιουν. 1909. Αριθ. 347, σελ. 9-12. Ανυπόγραφο.
- «Γαλάτεια Αλεξίου». (Αφορμή από το «Ridi Pagliacio» της), περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Ζ', 14 Ιουν. 1909. Αριθ. 348. Υπογρ. Κάμμα Νιρβαμή.
- «Σπασμένες Ψυχές» [άρθρο επεξηγηματικό του ομώνυμου μυθιστορημάτος του που δημοσιευότανε τότε σε συνέχειες στο «Νουμά»], περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Ζ', 27 Σεπτ. 1909. Αριθ. 359. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης. Ξανατ. στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 64, 1 Οκτ. 1958, σελ. 1498-1501.
- «Φιλολογικαί Επιστολαί. Ελληνικά ποιήματα», *Νέον Άστν*, 16 Φεβρ. 1909. Αναδημ. στη *Νέα Εστία* 64, 1958, σελ. 1288-1290.
- «Jean Moreas», περ. *Νέα Ζωή*, Αλεξ/δρείας, Τόμ. 6, Μάης -Ιουν. 1910, σελ. 353-360. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.

- «Από τον θεατρόκοσμον. Οι Ραγιάδες» [καταφέρεται εναντίον των ελληνικών θεατρικών έργων και της θεατρικής κριτικής], εφ. *Ακρόπολις*, 21 Ιουν. 1910. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης. Ξανατ. στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 64, 15 Οκτ. 1958, σελ. 1563-64.
- «Το πρότυπον δημοτικών σχολείων. (Μία απάντησις)» [στον Γ. Χατζιδάκη], εφ. *Εστία*, 24 και 26 Ιουν. 1910.
- «Ο Καζαντζάκης υπογράφει το Καταστατικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου σαν ένα από τα ιδρυτικά μέλη του». Κοίτα: *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Τόμος Α'. Αριθ. Α', Ιαν. 1911, σελ. 6.
- «Το σκεπτόμενον έθνος διά το πραξικόπημα της Συνελεύσεως». [Απόκριση σ' έρευνα για το γλωσσικό άρθρο του Συντάγματος που ψηφίστηκε εκείνες τις μέρες από την Εθνοσυνέλευση], εφ. *Ακρόπολις*, 4 Μαρτ. 1911.
- «Γουσταύος Φλωμπέρ, Νέα Ελλάδα», 11 Σεπτ. 1913, σ. 3. Αναδημ. στην *Καινούρια Εποχή* 5, τχ 17, *Άνοιξη* 1960 (σ. 8-10) και στο Αλεξίου και Στεφανάκης 1983 (σ. 251-254).
- «Γνώμη για τον Μαβίλη», περ. *Γράμματα, Αλεξ/δρείας*, Τόμ. Β', 1913-1914, σελ. 84. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.
- «Απολογία τής Δημοτικής. Νίκος Καζαντζάκης». [Αποσπάσματα από γλωσσικά άρθρα του], *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, Τόμ. 4, 1914, σελ. 148-149.
- Ν. Γ. Πολίτου. «Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων». Διαλέξεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, Ι. Αθήναι 1916, περ. *Επιθεώρησις τών Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*, Σεπτ. – Δεκ. 1916, σελ. 198-200.
- «Εκκλήσις των Ελλήνων διανοουμένων υπέρ των πασχόντων πληθυσμών της Ρωσσίας», εφ. *Πατρίς*, 24 Οκτ. και περ. *Πολιτισμός* 31 Οκτ. 1921. Υπογράφει ο Καζαντζάκης μαζί με άλλους.
- «Εκθεσις Τ. Καλμούχου», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 7 Μαΐου 1926. Υπογρ. Ν. Καζ.
- «Αφορμή: Η Γυναικεία Κίνησις στην Ελλάδα. Δύο άνθρωποι μιλούν: Η Μουντίτα κι εγώ», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 4 Ιουλ. 1926.
- «Η έκτη επέτειος. Ίων Δραγούμης», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 1 Αυγ. 1926.
- «Φρειδερίκος Νίτσε», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 22 και 26 Αυγ. 1926.
- «Συζήτηση μ' έναν αρχηγό [στη Μόσχα]», περ. *Αναγέννηση*, Τόμ. Α', Σεπτ. 1926, σελ. 19-24.
- «Η νέα Πομπηία», περ. *Αναγέννηση*, Τόμ. Α', Οκτ. 1926, σελ. 76-80.
- «Ο Γιάννης Σταβριδάκης», περ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, Ηρακλείου, Κρήτης, Τόμ. Α', Μάιος 1927, σελ. 364-369.
- «Ρόζα Λούξεμπουργκ», περ. *Ηλύσια*, 22 Μαΐου 1927, σελ. 12-15.

➤ **Επιστολές**

- Ήμερώνει [γράμμα – απάντηση στους επικριτές του ομώνυμου θεατρικού του έργου], εφ. *Ακρόπολις*, 21 Ιουλ. 1907. Ξανατ. Στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 63, 1 Ιουν. 1958, σελ. 853-855.
- Ένα γράμμα [του Συλλόγου Δημοτικιστών Ηρακλείου Κρήτης «Ο Σολωμός», στον Κωστή Παλαμά, για όσα έγραψε για τους νέους της Κρήτης], περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Ζ', 21 Ιουν. 1909, Αριθ. 349. Υπογρ. Ν. Κ.
- Γράμμα στη «Φοιτητική Συντροφιά», περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Η', 4 Απρ. 1910, Αριθ. 386, σελ. 3. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.
- Η καθαρεύουσα [γράμμα], εφ. *Ακρόπολις*, 29 Ιουν. 1910.
- Απόσπασμα από γράμμα για το Σπήλιο Πασαγιάννη σταλμένο στον αδελφό του Κώστα, περ. *Αι Μούσαι*, Ζακύνθου, 1 Οκτ. 1910.
- Γράμμα στον κ. Σκίπη [για όσα έγραψε εναντίον του ο Ζ. Παπαντωνίου], περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Θ', 22 Μαΐου 1911. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.
- Γράμματα στη γυναίκα μου. (Από ένα βιβλίο που γράφηκε εφέτος), περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Κ', Ιούνιος και Οκτ. 1923, σελ. 402-406 και 566-578. Υπογρ. Α. Γερανόσ.

➤ **Κριτικά μελετήματα**

- «Παύλου Νιρβάνα: Μαρία Πενταγιώτισσα. Παντελή Χόρν: Μελάχρα», περ. *Νέα Ζωή*, Αλεξ/δρείας, Τόμ. 6, Οκτ – Νοεμ. 1909, σελ. 51-58. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.
- «Σ. Σκίπη: Ο Απέθαντος», περ. *Νέα Ζωή*, Αλεξ/δρείας, Τόμ. 6, Δεκ. 1909, σελ. 121-128. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.
- «Σπ. Μελά: Το Χαλασμένο Σπίτι», περ. *Νέα Ζωή*, Αλεξ/δρείας, Τόμ. 6, Ιαν. 1910, σελ. 164-168. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.
- «Για τους νέους μας» (Αφορμή από τη «Σαμοθράκη» του Ίδα), περ. *Νέα Ζωή*, Αλεξ/δρείας, Τόμ. 6, Φεβρ. - Απρ. 1910, σελ. 232-239. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.

➤ **Συνεντεύξεις**

- Ο κ. Βενιζέλος, η Φιλολογία και οι Τέχνες. [Συνέντευξη με τον Φ. Γιοφύλλη], περ. *Ελλάς*, 25 Αυγ. 1913. Ξανατ. στο περ. *Νέα Εστία*, Τόμ. 64, 1 Νοεμ. 1958, σελ. 1616-1617.
- Εμπρός, ας ιδρύσωμεν Ακαδημίαν. Ο Καζαντζάκης αρνείται, αρνείται. [Συνέντευξη με τον Μ. Π.], εφ. *Σημαία*, 15 Μαρτ. 1914.

➤ Σημειώματα

- Κριτική σημειωσούλα. Κ. Παρορίτη: «Στο Άλμπουρο», περ. *Ο Νουμάς*, Χρ. Η', 9 Μαΐου 1910, Αριθ. 391. Υπογρ. Πέτρος Ψηλορείτης.
- Προεισαγωγικό σημείωμα [στη συζήτηση που ανοίγει το περιοδικό απ' αφορμή τον αριθ. 172], περ. *Αναγέννηση*, Τόμ. Α', Νοεμ. 1926, σελ. 136-37.
- Δεύτερο σημείωμα [σχετικά με τη συζήτηση του αριθ. 174], περ. *Αναγέννηση*, Χρ. Α', Δεκ. 1926, σελ. 203-204.

3. Ανέκδοτα νεανικά δοκίμια

Από τις πιο πάνω δημοσιεύσεις σε περιοδικά και εφημερίδες της περιόδου που εξετάζεται, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στα δοκίμια και τα χρονογραφήματα τα οποία ως είδη, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, έχουν την ιδιαιτερότητα λόγω του έντονου προσωπικού τους ύφους να περιδιαβαίνουν και στον χώρο της λογοτεχνίας. Μία συλλογική έκδοση των χρονογραφημάτων και των δοκιμίων της πρώιμης συγγραφικής περιόδου του Νίκου Καζαντζάκη θεωρημένα ως τέχνη υπό λογοτεχνικό πρίσμα και η θεματική, υφολογική και γλωσσική τους μελέτη συγκριτικά με την μετέπειτα, ώριμη συγγραφική του εξέλιξη και ολοκλήρωση θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέροντα.

Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας επιλέχθηκαν προς έκδοση τα δοκίμια του Καζαντζάκη γιατί στο σώμα των κειμένων αυτών αναπτύσσονται οι προβληματισμοί, οι φιλοσοφικές, ιδεολογικές, θεολογικές και μεταφυσικές ανησυχίες που βασάνιζαν τον κρητικό δημιουργό από νεαρή ακόμα ηλικία και φανερώνουν την ιδιότυπη προσωπικότητά και την ανήσυχη ψυχή του που πάλευε να βρει απαντήσεις και διεξόδους μέσα σε μια ταραγμένη εποχή κοινωνικά και πολιτικά.

Το περιεχόμενο των δοκιμίων αυτών φανερώνει το φιλοσοφικό υπόβαθρο που χαρακτηρίζει και ερμηνεύει το μετέπειτα έργο του. Ακόμη και οι πολιτικές και ιδεολογικές του πεποιθήσεις, η στάση του απέναντι στη θρησκεία, την επιστήμη και την κοινωνία διωλίζονται και διαμορφώνονται από τις υπαρξιακές αναζητήσεις.

Στην *Αρρώστια του αιώνας* ο Καζαντζάκης αναφέρεται στο πνευματικό κίνημα του ρομαντισμού, που εμφανίστηκε το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στην Ευρώπη μετά την Αναγέννηση. Επιχειρεί να ερμηνεύσει την πνευματική αρρώστια, της οποίας η διάγνωση είναι

η ρομαντική μελαγχολία, μέσα από μια αναδρομή στις πολιτισμικές εποχές της ανθρωπότητας. Ξεκινά από την απλότητα και την αφέλεια των αρχαίων χρόνων με την τέλεια ισορροπία ψυχής και σώματος, χωρίς προβλήματα που προκαλούν πόνο· απόλυτη αρμονία η οποία διαταράσσεται από την απάνθρωπη αταραξία των Στωικών και την ακολασία των οπαδών του Επίκουρου και την εμφάνιση του Ιησού που έφερε στον κόσμο την αγάπη και την ταπεινοφροσύνη, αλλά και τον αγιάτρευτο πόνο και την αιώνια προσμονή ενός κόσμου μάταιου και ανύπαρκτου. Από την αφέλεια και τη χαρά της αρχαιότητας, από την αφοσίωση και την έκσταση και την πίστη του Μεσαίωνα καταλήγει στα νεότερα χρόνια όπου πλέον «τα όργια της σκέψεως» κλονίζουν τις ηθικές αξίες, την πίστη, την αγάπη και την αρετή.

Η εξέγερσις του σοσιαλισμού γράφεται κατά τη διαμονή του στο Παρίσι, όπου συνεχίζει τις μεταπτυχιακές σπουδές του, σε μια περίοδο κρίσης του σοσιαλιστικού κόμματος. Ο Καζαντζάκης κάνει μια τολμηρή παρομοίωση με τους πρώτους σπαραγμούς της χριστιανικής θρησκείας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί τη νέα θρησκεία που ήλθε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των ανθρώπων της εποχής.

Στο επόμενο δοκίμιο *Η επιστήμη εχρεοκόπησε;* ο κρητικός στοχαστής διαιρεί τους ανθρώπους σε δύο κατηγορίες, όσον αφορά στις προσδοκίες τους απέναντι στην επιστήμη: α) σε εκείνους που απαιτούν από αυτή ευδαιμονιστικό και ηθικό προορισμό και β) σε εκείνους που προσεγγίζουν την επιστήμη αισθητικά και θεωρούν ότι αυτό που μπορεί μόνο να κάνει είναι να επεκτείνει αέναα τη γνώση της διάνοιας και να φέρνει νέες ανακαλύψεις. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επιστήμη είναι πράγματι χρεωκοπημένη αν απαιτούμε από αυτή ηθικό σκοπό και αποτέλεσμα. Μόνο αν την προσεγγίσουμε αισθητικά δεν είναι χρεωκοπημένη.

Η Ομολογία πίστεως είναι το κείμενο της απολογίας που υπέβαλε στις ανακριτικές αρχές όταν οδηγήθηκε στη φυλακή μετά από την πολιτική του ανάμειξη στο κομμουνιστικό κίνημα των δυσαρεστημένων προσφύγων και απομάχων της Μικρασιατικής εκστρατείας στην Κρήτη. Σε αυτό υποστηρίζει πως η λύση του παγκόσμιου πολιτικοκοινωνικού προβλήματος βρίσκεται στην αλλαγή του αστικού καθεστώτος και την ανατροπή του από την τάξη των εργατών.

Τέλος, με το *Κοινωνικό πρόβλημα* ο Νίκος Καζαντζάκης απαντά στον Διευθυντή της εφημερίδας *Νέα Εφημερίς* Ηρακλείου Ηλία Διαλυνά ο οποίος αντιτίθεται στην άποψη που διατύπωσε στην *Ομολογία πίστεως*, επεξηγώντας όσα είχε υποστηρίξει εκεί.

4. Εκδοτική παράδοση νεανικών δοκιμίων

Το πρώτο δοκίμιο του Νίκου Καζαντζάκη «Η αρρώστεια του αιώνας» δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1906 στο περιοδικό *Πινακοθήκη ΣΤ'* σε τρία μέρη: τον Μάρτιο (σ. 8-11), τον Απρίλιο (σ. 26-27) και τον Μάιο (σ. 46-47) με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή. Στη συνέχεια ξανατυπώνεται στο περιοδικό *Νέα Εστία* 63 την 1^η Μαΐου 1958 (σ. 691-696). Δεν υπάρχουν εκδόσεις ούτε χειρόγραφα του δοκιμίου αυτού.

«Η εξέγερσις του σοσιαλισμού» δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Νέον Άστυ*, στις 6 Νοεμβρίου 1907 με την υπογραφή Ακρίτας. Αργότερα αναδημοσιεύεται στο περιοδικό *Νέα Εστία* 64, στις 15 Αυγούστου 1958 (σ. 1212-1213). Δεν υπάρχουν εκδόσεις ούτε χειρόγραφα.

«Η επιστήμη εχρεωκόπησε;» δημοσιεύεται στο περιοδικό *Παναθήναια* 19, τον Νοέμβριο του 1909 (σ. 71-75). Δεν υπάρχουν εκδόσεις ούτε χειρόγραφα.

Το επόμενο δοκίμιο του Καζαντζάκη «Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας» εκδίδεται αρχικά από το τυπογραφείο Αλεξίου στο Ηράκλειο το 1909. Ακολουθεί νέα έκδοση στην Αθήνα το 2006 από τις εκδόσεις Καζαντζάκη. Δεν υπάρχουν χειρόγραφα.

Το δοκίμιο για τον «Henri Bergson» δημοσιεύεται τον Οκτώβριο του 1912 στο *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου* 2 (σ. 310-334) και εκδίδεται την ίδια χρονιά στην Αθήνα από το τυπογραφείο Μάισνερ και Καργαδούρη. Αναδημοσιεύεται στην *Καινούρια Εποχή* 3/11 το φθινόπωρο του 1958 (σ. 12-30) και στο Αλεξίου και Στεφανάκης 1983 (σ. 259-285). Δεν υπάρχουν χειρόγραφα.

Η «Ομολογία πίστεως» δημοσιεύεται στις 16 Φεβρουαρίου 1925 στη *Νέα Εφημερίς* Ηρακλείου. Αναδημοσιεύεται στο Έλλη Αλεξίου 1966 (σ. 297-300) και στο Σπανάκης 1962 (σ. 50-52). Η γαλλική μετάφραση περιλαμβάνεται στο Janiaud-Lust 1970 (σ. 567-568). Δεν υπάρχουν χειρόγραφα.

Το «Κοινωνικόν πρόβλημα» δημοσιεύεται στις 22 Φεβρουαρίου στη *Νέα Εφημερίς* Ηρακλείου. Αναδημοσιεύεται στο Μητσοτάκης 1972 (σ. 126-133). Δεν υπάρχουν εκδόσεις ούτε χειρόγραφα.

5. Εκδοτικές αρχές

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας που ακολουθεί επιχειρείται η φιλολογική έκδοση των νεανικών δοκιμίων του Νίκου Καζαντζάκη. Καθώς δεν υπάρχουν χειρόγραφα των κειμένων αυτών, λήφθηκαν υπόψη οι αρχικές δημοσιεύσεις τους στις εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής. Σε πρώτο στάδιο αναζητήθηκαν οι εν λόγω δημοσιεύσεις και έγινε διπλωματική μεταγραφή τους προκειμένου να αναπαραχθούν τα κείμενα αυτούσια όπως παραδόθηκαν, με τις συγκεκριμένες γλωσσικές, μορφολογικές και υφολογικές επιλογές του συγγραφέα. Στη συνέχεια, επιλέχθηκε η φιλολογική έκδοση με παρεμβάσεις και διορθώσεις όπου είναι απαραίτητο, αφενός επειδή το απαιτεί η γλωσσική πραγματικότητα των κειμένων και αφετέρου στο ότι η έκδοση απευθύνεται στο σύγχρονο αλλά και το μελλοντικό αναγνωστικό κοινό είτε είναι ειδικό επιστημονικό κοινό είτε όχι.

Η παρούσα έκδοση περιλαμβάνει σύντομη εισαγωγή σε κάθε δοκίμιο καθώς και γλωσσάρι λέξεων που χρήζουν ερμηνείας. Μέσα στο κείμενο σημειώνεται με αστερίσκο η λέξη που περιλαμβάνεται στο γλωσσάρι και στο τέλος της φιλολογικής έκδοσης των δοκιμίων παρατίθεται το γλωσσάρι με τα λήμματα σε αλφαβητική σειρά. Μετά το κάθε λήμμα, που σημειώνεται με έντονη γραφή, ακολουθεί μέσα σε παρένθεση η συντομογραφία του δοκιμίου στο οποίο συναντάται και με πλάγια γράμματα ο τύπος της λέξης όπως ακριβώς έχει χρησιμοποιηθεί. Έξω από την παρένθεση και μετά από άνω και κάτω τελεία ακολουθεί το ερμήνευμα όπως ταιριάζει στο παρόν κείμενο.

Οι κύριες εκδοτικές αρχές που ακολουθήθηκαν είναι οι εξής: υιοθέτηση του μονοτονικού συστήματος και σύγχρονη ορθογραφία και στίξη, βάσει της σχολικής νεοελληνικής γραμματικής του Μ. Τριανταφυλλίδη. Η αποκατάσταση της ορθογραφίας, όπου απαιτείται, γίνεται σύμφωνα με την ετυμολογία της λέξεως. Η χρήση του κόμματος είναι φειδωλή. Σε ό,τι αφορά τη φωνολογία, τη μορφολογία και τη σύνταξη οι παρεμβάσεις και οι διορθώσεις είναι πολύ περιορισμένες. Διατηρούνται οι διαλεκτικοί τύποι και το λόγιο ύφος των κειμένων. Πραγματοποιούνται κάποιες διορθώσεις στον τονισμό των λέξεων. Όσον αφορά στο τελικό -ν αυτό προστίθεται ή αφαιρείται ανάλογα με το πρώτο γράμμα της λέξεως που ακολουθεί. Συγκεκριμένα, διατηρείται όταν η ακόλουθη λέξη αρχίζει από φωνήεν ή στιγμιαίο σύμφωνο (κ, π, τ, μπ, ντ, γκ, τσ, τζ) ή διπλό (ξ, ψ) και αφαιρείται όταν αρχίζει από εξακολουθητικό σύμφωνο (γ, β, δ, χ, φ, θ, μ, ν, λ, ρ, σ, ζ). Φυλάγεται πάντοτε στο άρθρο των, στην προσωπική

αντωνυμία του τρίτου προσώπου *αυτόν*, τον, καθώς και στο τροπικό επίρρημα *σαν*. Στους ρηματικούς τύπους αφαιρείται σε κάθε περίπτωση.

Η μετατροπή από πολυτονικό σε μονοτονικό σύστημα και η απλοποίηση της ορθογραφίας κρίθηκαν ορθότερες γιατί αφορούν δημοσιευμένα κείμενα που έχουν ήδη υποστεί επεξεργασία και όχι χειρόγραφα ώστε να αποτελούν ιστορικό «μνημείο» (Καπλάνης 2002: 230). Επιπλέον, υπήρξαν οι κυρίαρχες γλωσσικές επιλογές του Καζαντζάκη, όπως παρατηρείται στο σύνολο της εργογραφίας του και κυρίως στη σύνθεση των σπουδαιότερων έργων του, αλλά και στο σύνολο των προσωπικών του σημειώσεων, ημερολογίων και επιστολών.

Αναφορικά με τη στίξη, διατηρήθηκε σε γενικές γραμμές αυτή των κειμένων. Υπήρξαν όμως σημεία όπου έγιναν παρεμβάσεις και διορθώσεις είτε λόγω τυπογραφικών λαθών και παραλείψεων είτε για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου είτε για τη συμμόρφωση με τις αρχές της σύγχρονης γραμματικής και συντακτικού. Κυρίως αφαιρέθηκαν τα κόμματα πριν από τον συμπλεκτικό σύνδεσμο *και*, αντικαταστάθηκαν κάποιες παύλες με κόμμα, αφαιρέθηκαν πλεονάζοντα κόμματα και παύλες, αφαιρέθηκαν τα κόμματα που χώριζαν τους κύριους όρους της πρότασης (π.χ. ρήμα με υποκείμενο) και αντικαταστάθηκε το κεφαλαίο γράμμα με μικρό μετά την άνω και κάτω τελεία.

Πραγματοποιήθηκαν, επίσης, κάποιες διορθώσεις στον τονισμό των λέξεων καθώς και αφαίρεση του τόνου από τις μονοσύλλαβες λέξεις (εκτός των ερωτηματικών *πού* και *πώς*).

Πριν αναφερθούν οι αλλαγές που έγιναν σε κάθε δοκίμιο χωριστά, σημειώνονται οι ορθογραφικές επιλογές που εφαρμόστηκαν στα κείμενα γενικώς και αναφέρονται ενδεικτικά μερικά παραδείγματα:

- Διόρθωση των τύπων της υποτακτικής από *-ω* σε *-ο* ή *-ου* και από *-ῆ* σε *-ει*
ἄν ἀνατρέξωμεν → *αν ανατρέξουμε* (*Η αρρώστεια του αιώνας*)
νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ πῆ → *να μελετήσει και να πει* (*Η εξέγερσις του σοσιαλισμού*)
νὰ στηριχθῆ → *να στηριχθεί* (*Η επιστήμη εχρεωκόπησε;*)
ν' ἀντιληφθῶμεν → *ν' αντιληφθούμε* (*Ομολογία πίστεως*)
νὰ διατυπωθῆ → *να διατυπωθεί* (*Το κοινωνικόν πρόβλημα*)
- Αντικατάσταση των παλαιών τριτόκλιτων τύπων των ουσιαστικών
ἀντίλημις → *αντίληψη*, *τὴν θέσιν* → *τη θέση*, *διαφθορεὺς* → *διαφθορέας*, *ὁ ἀγὼν* → *ο αγώνας* (*Η αρρώστεια του αιώνας*)

ή ανθρωπότης, ή άθλιότης → η ανθρωπότητα, η αθλιότητα (Η εξέγερσις του σοσιαλισμού)
έπιθεώρησις, εξέτασις → επιθεώρηση, εξέταση (Η επιστήμη εχρεωκόπησε;)

- Διόρθωση της κτητικής αντωνυμίας των σε τους
τά αισθήματά των → τα αισθήματά τους, ή ψυχή των → η ψυχή τους, μαζί των → μαζί τους
(Η αρρώστεια του αιώνας)

άπο τὸ ἐγὼ των → από το εγώ τους, ή προχθεσινή των → η προχθεσινή τους (Η εξέγερσις
του σοσιαλισμού)

- Αφαίρεση της αποστρόφου από τον συμπλεκτικό σύνδεσμο κι' και κ' και μετατροπή
σε κι μπροστά από φωνήεν ή και μπροστά από σύμφωνο. Όμως, για λόγους ευφωνίας
το κι πριν από τον φθόγγο [i] γίνεται και
κι' ανυψώνει → κι ανυψώνει, κι' ή μυστικοπάθεια → και η μυστικοπάθεια (Η αρρώστεια
του αιώνας)

κι' ὅποιος → κι ὅποιος, κι' ὑπομονητική → και υπομονετική (Η εξέγερσις του σοσιαλισμού)

- Διόρθωση της αύξησης των ρημάτων στους παρελθοντικούς χρόνους
ένικησεν → νίκησε, έδημιούργησεν → δημιούργησε, εξέτελεσεν → εκτέλεσε (Ομολογία
πίστεως)

έπηρε → πήρε, έσκέπτοντο → σκέπτονταν (Το κοινωνικόν πρόβλημα)

- Εκσυγχρονισμός άρθρων και καταλήξεων σε α' και β' κλίση ουσιαστικών και επιθέτων
ή άπάτη εἶνε πρόσκαιρος → η άπάτη είναι πρόσκαιρη (Η αρρώστεια του αιώνας)

τάς περιπλοκάς → τις περιπλοκές, οί ιδρυταί → οι ιδρυτές (Η εξέγερσις του σοσιαλισμού)

ὄσαι στήλαι μου ἦσαν απαραίτητοι → ὄσες στήλες μου ήταν απαραίτητες (Η επιστήμη
εχρεωκόπησε;)

τάς συγχρόνους ανάγκας και άνησυχίας → τις σύγχρονες ανάγκες και ανησυχίες, με την
έργατική παγκόσμιον άλληλεγγύην → με την εργατική παγκόσμια αλληλεγγύη (Ομολογία
πίστεως)

- Διατήρηση της ρηματικής κατάληξης σε –ομαι αντί –ουμε που απαντάται ως τύπος της
κριτικής διαλέκτου

για να φτάσομε, θα ρίζομε, μπαίνομε (Το κοινωνικόν πρόβλημα)

δέν γνωρίζομεν (Η αρρώστεια του αιώνας)

- Διόρθωση του εἶνε σε είναι και όλων γενικά των τύπων του ρήματος είμαι (ἦσαν →
ήταν, δέν ἦτον → δεν ήταν κ.λπ.)
- Αντικατάσταση της πρόθεσης εις με το σε

- Διόρθωση της κατάληξης -ώτερος σε -ότερος και -ώτατος σε -ότατος
ἀριστοκρατικότερος → *αριστοκρατικότερος* (*Ἡ ἀρρώστεια του αἰῶνος*)
τῆς νεώτερης → *τῆς νεότερης*, *εὐκολώτερον* → *ευκολότερο* (*Ἡ ἐπιστήμη ἐχρεωκόπησε;*)
τραγικώτατα → *τραγικότατα*, *γονιμοτάτην* → *γονιμότατη* (*Ὁμολογία πίστεως*)
τὸν δυσκολώτατον → *τον δυσκολότατο* (*Το κοινωνικὸν πρόβλημα*)

Πιο συγκεκριμένα, στα υπό φιλολογική έκδοση νεανικά δοκίμια του Καζαντζάκη έχουν γίνει οι ακόλουθες αλλαγές:

Ἡ ἀρρώστια του αἰῶνος I

ἀρρώστεια → *αρρώστια*, *δὲν εὐρίσκομεν* → *δεν βρίσκουμε*, *κανέν* → *κανένα*, *τις λεπτόλογες* → *τις λεπτολόγους*, *τῆς προσωρινές* → *τις προσωρινές*, *στοὺς ἄμμους* → *στις ἄμμους*, *Ἴδέτε* → *δείτε*, *Διαβάσετε* → *διαβάστε*, *ὀληνύχτα* → *ὅλη νύχτα*, *σποῦν* → *σπάνε*, *ὤμορφη* → *ὀμορφη* (ομοίως και πιο κάτω *ὤμορφο* → *ὀμορφο*, *ὤμορφες* → *ὀμορφες*, *ὤμορφα* → *ὀμορφα*, *στὸν ὀμορφότερο* → *στον ὀμορφότερο*), *καμόντων* → *νεκρῶν*, *ροδοστεφανωμένα* → *ροδοστεφανωμένοι*, *πέρνουν* → *παίρνουν*, *ὁ γέρω Σωκράτης* → *ὁ γέρω Σωκράτης* → *ο γερο-Σωκράτης*, *κρεββάτι* → *κρεβάτι*, *ὡς ἀναφέρει* → *ὅπως ἀναφέρει*, *Κυττάζετε* → *κοιτάζετε*, *Ὡς ὅλα* → *ὅπως ὅλα*, *τῶν ἐκτροχιασθέντων* → *των ἐκτροχιασμένων*, *Κι' ἐπέφάνη* → *Κι ἐφανίστηκε*, *ἐξετίμα* → *ἐκτιμούσε*, *ὄνειροπολία* → *ὄνειροπόληση*, *κι' ἔσβυσε* → *κι ἔσβησε*, *τὸ γέλιο* → *το γέλιο*, *αἵματομένες* → *ματωμένες*, *Μιὰ βαρειά* → *μια βαριά*, *οὐκ ἔστι* → *δεν υπάρχει*, *ἄρά γε* → *άραγε*, *σάκκος* → *σάκος*, *ἡ σειρές* → *οι σειρές*, *τὰ χλωμισμένα* → *τα χλομισμένα*, *ἀποπάνω σου* → *ἀπὸ πάνω σου*, *θρεμένα* → *θρεμμένα*, *τὸν γνωρίζοντα* → *που γνωρίζει*, *ἀπροσμέτρηκη* → *ἀπροσμέτρητη*, *ἡ χαρές* → *οι χαρές*

Ἡ ἀρρώστια του αἰῶνος II

ἐχύθηκαν → *ξεχύθηκαν*, *νὰ τοὺς πονεῖ* → *να τους πονά*, *καμμιά* → *καμιά*, *σήμερον* → *σήμερα*, *μακρυές* → *μακριές*, *λατρευόμενες* → *λατρευτές*, *Χειραφεῖται* → *χειραφετεῖται*, *ὤμορφες* → *ὀμορφες*, *πανώρηους* → *πανώριους*, *καθεμέρα* → *κάθε μέρα*, *μεγάλους τάφρους* → *μεγάλες τάφρους*, *τῆ βούλλα* → *τη βούλα*, *περιμένεται* → *αναμένεται*, *ἀνατινάσσεται* → *ανατινάζεται*, *τῆς 26 Αυγούστου* → *τῆς 26^{ης} Αυγούστου*, *κι' ἀφίνονται* → *κι ἀφήνονται*, *τῶν νεωτέρων* → *των νεότερων*, *καμμιά* → *καμιά*, *σωρειάζεται* → *σωριάζεται*, *ἀπ' ὀπίσω του* → *ἀπὸ πίσω του*

Η αρρώστια του αιώνας III

τὸ ὄμορφο → το ὄμορφο, ὡς εἶπεν → ὅπως εἶπε, σβύνει → σβήνει, τῆς λαμπάδες → τις λαμπάδες, Χριστιανεσμός → Χριστιανισμός, αὐτοκτονῶν καὶ δικαιολογούμενος → που αυτοκτονεῖ και δικαιολογείται, ὁ πάντοτε ποθῶν → που πάντοτε ποθεῖ, ὁ Μπαίρον → ο Μπαίρον, τὰ μεγαλήτερα → τα μεγαλύτερα, οἱ ὡμορφότερες → οι ομορφότερες, τὰ πρωινά → τα πρωινά, Νεράϊδες → Νεραΐδες, νι → τι (ελέγχθηκε η πιθανότητα να πρόκειται για το αρνητικό μόριο νι (=ούτε)). Κάτι τέτοιο θα ήταν σωστό αν είχαμε αρνητικό τύπο ρήματος), ἔχει χλωμιάσει → ἔχει χλομιάσει, μᾶς ἀφίνουν → μας αφήνουν, διακεκορευμένα → διακορευμένα, ἔξερω → ξέρω, πηγαίνδυν → πηγαίνουν, η μεγάλες → οι μεγάλες, τρελλοί → τρελοί, ταξείδια → ταξίδια, ποραφροσύνη → παραφροσύνη, εἰδωλολατρεία → ειδωλολατρία, στέλλει → στέλνει, κοίτωνται → κείτονται, καταρώμαστε → καταριόμαστε, ψεύτες → ψεύτικες, σβύνουν → σβήνουν, οἱ ψεχές → οι ψυχές

Η εξέγερση του σοσιαλισμού

ἔς τη (και πιο κάτω) ἔς τας, ἔς το κ.λπ. → στην, στις, στο, νὰ γείνουν → να γίνουν, Ἐξ ἄλλου → εξάλλου, Β βλου, Γ υλιέλμου → Βίβλου, Γουλιέλμου, τελῆται → τελείται, πειό → πιο, ὑπομονητική → υπομονετική, ἐπιταχτικά → επιτακτικά, Κυττάζετε → κοιτάζετε, χαρακτηριστικές → χαρακτηριστικές, ἐξήντηλμένον → εξαντηλμένο, μακαρίζοντα, εὐλογοῦντα → που μακαρίζει και ευλογεῖ, ἐνοήθηκε → εννοήθηκε, ἔγεινε → έγινε, τις μεγαλείτερες → τις μεγαλύτερες, πληρούσαν → που γέμισε, την εὐσπλαχνίαν → την ευσπλαχνία, νὰ τῶχωμεν → να το έχουμε, στοῦ ἐπικινδυνωδέστερο → στο πιο επικίνδυνο, εὐρέθηκε → βρέθηκε, νὰ ἰδοῦν → να δουν, θερειμένη → θεριμένη, ὠπλισμένη → οπλισμένη, μαγεμένος → μαγεμένος, θᾶβλεπε → θα έβλεπε, ἀποκάτω → από κάτω, ζετυλίσσεται → ζετυλίγεται, αἱματώνει → ματώνει

Η επιστήμη χρεωκόπησε;

§1 εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀρέτα ἀντιταχθέντα → σε ὅσα ἀντιτάχθηκαν ἀπὸ τον κ. Ἀρέτα

§2 ἐν ἐκτάσει → εκτεταμένα

§3 Διατί → Γιατί, ὅστις → ο οποίος, ἀναμφιρρήτως → ἀναντίρρητα, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο → πάνω π' ὅλα, ὧν εἶς ἐκ τῶν κορυφαίων προδρόμων → ὄντας ἕνας ἀπὸ τους κορυφαίους προδρόμους

§4 ὡς ἐκ τῆς νεωτέρας → ὅσον ἀφορᾶ τη νεότερη, ἥτις → η οποία, ουχί → ὄχι, ἀφηρημένως → ἀφηρημένα, ἐν στενοτάτῃ συσχετίσει → σε στενότατη συσχέτιση, μετὰ τῶν λοιπῶν ἐκφάνσεων → με τις λοιπές ἐκφάνσεις

§5 συναισθανομένην → η οποία συναισθάνεται, ἐφ' οὗ → ἐπὶ του οποιίου, τις → κανεῖς

§6 *ἀναμιμνησκόμενος* → *ενθυμούμενος*

§7 *ἀναταράξαν* → *που ανατάραξε, παρ' ἡμῖν* → *από εμάς, ἐπ' αὐτῆς* → *πάνω της, παρ' αὐτῆς*
→ *από αυτή*

§8 *οὐδέποτε ἀναμετρήσαντες* → *χωρίς ποτέ να αναμετρήσουν, ὅποια* → *ποια είναι, ὡς εἰς*
σύμβολον → *σαν σύμβολο, μετὰ τοῦ αὐτοῦ* → *με τον ίδιο, μεθ' οὗ* → *όπως, τοσοῦτον* → *τόσο,*
ἀγνοοῦντες ἢ μὴ ἐννοοῦντες → *αγνοώντας ή μη εννοώντας*

§10 *τῇ Ἐπιστήμῃ* → *στην επιστήμη, ἐπί τινων* → *πάνω σε κάποια, δημιουργηθέντων* → *που*
δημιουργήθηκαν, δίδων → *δίνοντας, ἅτινα* → *τα οποία, διακηρύζας* → *διακηρύσσοντας, ὅτι*
ἀνάγκη → *ὅτι είναι ἀνάγκη*

§11 *ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρχουσαι* → *που υπάρχουν έξω από εμάς*

§12 *Περικεκλεισμένοι* → *Περικλεισμένοι, πεπλασμένοι* → *πλασμένοι, Ὡς ἐξέλθωμεν* → *ὅταν*
εξέλθουμε, δι' ὃν → *για τον οποίο*

§13 *ἅτινα* → *τα οποία, ἀποδεικνύων* → *αποδεικνύοντας*

§14 *θεολογοῦντες καὶ φιλοσοφοῦντες* → *που μιλούσαν για θεολογία και φιλοσοφία, ἐν πλήρει*
ἀρμοδιότητι → *με πλήρη ἀρμοδιότητα*

§15 *εἰμή* → *παρά μόνο, ὠρισμένων* → *ορισμένων, δυνατόν* → *εἶναι δυνατόν*

§16 *κατιδόντες* → *αφού είδαμε καθαρά, τοσοῦτους* → *τόσους, εἰς ὠρισμένην* → *σε ορισμένη, ἐν*
αὐτοῖς ζητοῦντες → *σε αυτά ζητώντας*

§17 *ἀπὸ τῆς δυστυχίας* → *από τη δυστυχία, καθ' ὃν χρόνον* → *για ὅσο χρόνο, πάντῃ ἀδύνατοι*
→ *εντελῶς ἀδύνατο, πρὸς ἣν* → *προς την οποία*

§18 *ὡς* → *όπως*

§19 *Μέχρι τοῦδε* → *μέχρι τότε, ἀναγνωρίζων* → *αναγνωρίζοντας, ἐπὶ τέλους* → *επιτέλους, νὰ*
εὐρίσκη → *να βρίσκει*

§20 *ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐμβαθύνας* → *αυτός που εμβάθυνε πάνω από κάθε άλλον, μετὰ τοσαύτης*
→ *μετά τόσης*

§21 *Ἡ Εὐκλείδειος* → *Ἡ ευκλείδειος, Ἦτο ὡς ἐὰν τὸν ἠρωτᾶτε* → *θα ήταν σαν να τον ρωτούσατε,*
ὡς ἐπραζαν → *ὡπως ἐπραζαν, τῆς εὐκλειδίου* → *της ευκλειδείου*

§23 *ὡς ἐκ τῆς κατασκευῆς* → *εξαιτίας της κατασκευής*

§24 *Μέχρι τοῦδε* → *Μέχρι τότε, αὐτῶ ὄρια* → *ὀριά του, ἐφ' ὧν* → *πάνω στις οποίες,*
παραμορφωμένον → *παραμορφωμένο*

§25 *Ἀναλογισθῶμεν* → *ας αναλογισθούμε*

§26 *ὑπὲρ πάντα ἄλλον* → *περισσότερο από κάθε άλλον, τοσαύτην* → *τόση, ἀνέφικτος* → *εἶναι*
ἀνέφικτη

§27 Μέχρι τῆς σήμερον → Μέχρι σήμερα

§29 ἄς ἀνεθήκαμεν αὐτῇ → που αναθέσαμε σε αὐτή, ἄς ἀνέθηκαν τῇ Ἐπιστήμῃ → που ανέθεσαν στην Ἐπιστήμη

§30 ἀπεκδέχονται παρὰ τῆς Ἐπιστήμης → προσδοκοῦν ἀπό την επιστήμη, ἠθικωτέρα καὶ εὐτυχεστέρα → ηθικότερη καὶ ευτυχέστερη, εὐθύς ὡς → ἀμέσως μόλις

§31 κρίνων → κρίνοντας, χρεωκοπήσασαν → χρεωκοπημένη, ἀντιπροσωπεύων → αντιπροσωπεύοντας, ἐν τῇ γραφικῇ → με τὴ γραφικὴ, τὴν ἄμετρον πληθύν → τὸ ἄμετρο πλήθος, τῶν στηριζόντων → που στηρίζουν, καὶ ἀποδιδόντων αὐτῇ → καὶ ἀποδίδουν σε αὐτή, διὰ μονομερούς ἐκδηλώσεως → με μονομερῆ ἐκδήλωση

§32 ὀλιγαριθμοτάτη → ὀλιγάριθμη, ἥτις → ἡ ὁποία, ἀποκαλυφθεῖσαν τυχόν → ἀν τυχόν ἀποκαλυφθεῖ, δι' οὗ → διὰ τοῦ ὁποίου, ἀποκαλύπτων [...] καὶ καθιστῶν → που ἀποκαλύπτει καὶ καθιστά

§33 ὀλίγισται → ἐλάχιστες, καὶ φθάσασαι → καὶ ἀφού ἐφθασαν, τὸ ἀνεκπληρώσιμον → τὸ ἀνεκπλήρωτο, ἢ ἠθικὴ ἀντίκρυσις → τὸ ηθικὸ ἀντίκρισμα, ἢ ἐγκαινιασθεῖσα [...] καὶ συνεχισθεῖσα → τὸ ὁποῖο ἐγκαινιάστηκε καὶ συνεχίστηκε, ὑπὸ τῆς αἰσθητικῆς ἀντικρύσεως → ὑπὸ τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικρίσματος

§34 ἐφ' ἧς → ἐπὶ τῆς ὁποίας, καταφεύγων → καταφεύγοντας, γαληνιαίαν → γαλήνια, βαθυνούστατον → βαθυστόχαστο

§35 πρὸς ἣν → πρὸς τὴν ὁποία, κατεῖδε → εἶδε καθαρὰ

§36 εἰς ἣν → σὴν ὁποία, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνθέξῃ → δὲν μπόρεσε νὰ ἀντέξει, τὴν κυριεύσασαν → που κυριεύσε

§37 ἀντιφάσκων → ἀντιφατικός, εἰς ἣν → σὴν ὁποία, μέχρι τοῦδε → μέχρι τότε, ἀφ' ἧς → ἀπὸ τὴν ὁποία

§38 ἄτινα → τὰ ὁποία, περισσότερον στιγμῆς → περισσότερο ἀπὸ στιγμῆ

§40 τὸ νομιζόμενον → τὸ νενομισμένο

§41 τῇ ἐπέβαλον → τῆς ἐπέβαλαν

§42 Ἐκπληροῖ → Ἐκπληρώνει, ὀλοέν → ὀλοένα

Ὁμολογία πίστεως

νὰ δημοσιέψετε → νὰ δημοσιεύσετε, ὀργανωμένης → ὀργανωμένης, ὀλοέν → ὀλοένα, οἰανδήποτε → ὀποιαδήποτε, ὅπως στηριχθῆ → νὰ στηριχθεῖ, ἀπέδωκεν → ἀπέδωσε, ὅ,τι ἠδύνατο ὅ,τι μπορούσε, Ἐπάλαισεν → Πάλεψε, παλαίει → παλεύει, Ζῶμεν → Ζούμε, ποία → ποια, καθ' ὃ → κατὰ τὸ ὁποῖο, τῶν πεινώντων → τῶν πεινασμένων, ὄλως βαθυτέρας → ἐντελώς

βαθύτερης, ώρισμένον → ορισμένο, ἀφοῦ εἶνε κεκλημένη → αφού έχει κληθεί, συγάζσσονται → σιγούν, ἀναγκασμένοι → αναγκασμένα, ὅτι θ' ἀπήτει → ότι θ' απαιτούσε, θὰ ἠμπορέσωμεν → θα μπορέσουμε, ὡς Ἑλλήνων καὶ ὡς ἀνθρώπων → ως Έλληνες και ως άνθρωποι, προηγούμενας χώρας → προηγμένες χώρες, οὗτο → αυτό, Μορφώνοντες, φωτίζοντες, τονώνοντες, καταδεικνύοντες → μορφώνοντας, φωτίζοντας, τονώνοντας, καταδεικνύοντας.

Το κοινωνικό πρόβλημα

Ἐπιτρέψατέ μου → Επιτρέψτε μου, ἐπιπόλοιος → επιπόλαιος, πακολουθητής → που παρακολουθεί, θάλεγε → θα έλεγε, ἢ ἐγώ → κι εγώ, κι αὐτήν → κι αυτή, τα → θα, πολιάριθμες → πολυάριθμες, τάξεις → τάξεις, θάταν → θα ήταν, καλήτερος → καλύτερος, ὄρμησε → όρμησε, θάταν → θα ήταν, παραδεγμένες → παραδεδεγμένες, θάχε → θα είχε, σκλαβομένο → σκλαβωμένο, για να γλυτόση → για να γλιτώσει, ὅσο μεγαλήτερος → όσο μεγαλύτερος, τόσο μεγαλήτερη → τόσο μεγαλύτερη, τον καταδικάζεται → τον καταδικάζετε, ἄβυσο → άβυσσο, πλατήτερα → πλατύτερα, ὅσο ὅσο → όσο, νὰ → τα, γενήκαν → έγιναν, στην πλατήτατη → στην πλατύτατη, νάσαι → να 'ναι, ἠρωϊκά → ηρωικά, Στωϊκοί → Στωικοί, ἀπέλιδο → χωρίς ελπίδα, εἰδωλολατρίας → ειδωλολατρίας, μαζομένοι → μαζωμένοι τον δυσκολώτατον → τον δυσκολότατο

ΜΕΡΟΣ Β΄ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΝΕΑΝΙΚΩΝ ΔΟΚΙΜΙΩΝ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Η ΑΡΡΩΣΤΙΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

Το δοκίμιο αυτό δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1906 στο περιοδικό *Πινακοθήκη* σε τρία μέρη (τον Μάρτιο, τον Απρίλιο και τον Μάιο) με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή. Αναφέρεται στον ρομαντισμό, το πνευματικό κίνημα που εμφανίστηκε το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στην Ευρώπη μετά την Αναγέννηση. Ο Καζαντζάκης επιχειρεί να ερμηνεύσει την πνευματική αρρώστια της οποίας η διάγνωση είναι η ρομαντική μελαγχολία μέσα από μια αναδρομή στις πολιτισμικές εποχές της ανθρωπότητας «μετατρέποντας στην πορεία το δοκίμιό του από θρήνο σε μανιφέστο» (Bien, 2001:9).

I. Αν ανατρέξουμε στα παιδικά χρόνια της ανθρωπότητας δεν βρίσκουμε κανένα ίχνος της αρρώστιας αυτής. Οι πρώτοι άνθρωποι ήταν αφελείς, η καρδιά τους ήταν απλή και ήρεμες, μεγάλες γραμμές ζωγράφιζαν την ψυχή τους. Η φύση ξεσκεπάζεται σαν θαύμα και σαν χαμόγελο μπροστά τους. Όλα γι' αυτούς ήταν ζωντανά και παρθένα. Η κρίση δεν είχε αναπτυχθεί ακόμα και δεν δηλητηρίαζε όλες τις χαρές και δεν μπορούσε να βρει κάτω από τη λαμπρή επιφάνεια τη μηδαμινότητα και την οδύνη. Ο εσωτερικός άνθρωπος δεν είχε εγγιχθεί ακόμη από τις λεπτολόγους ψυχολογικές παρατηρήσεις, από την ανάλυση και από την επιστήμη.

Η ψυχή σιγά σιγά άνοιγε κι έβλεπε τον κόσμο έκπληκτη και χαμογελούσε. Από τα υψηλά οροπέδια του Θιβέτ χύθηκε κάτω στις πεδιάδες η ανθρωπότητα, αφελής, πατριαρχική, με τις καλύβες στις όχθες των λιμνών, με τα άντρα στους πρόποδες των ορέων, με τις προσωρινές σκηνές επάνω στις άμμους των ερήμων.

Τα αισθήματά τους ήταν απλά και μεγάλα και άγρια. Η αγάπη ήταν απλή, πρωτογενής, ένστικτο ακόμη.

Όλα ήταν αφελή τότε. Ο Θεός κατέβαινε στις κορφές των βουνών. Μάννα έπεφτε από τον ουρανό κι από τους βράχους ανέβλυζαν πηγές. Οι θεοί κατέβαιναν στη γη κι έσμιγαν με τις θυγατέρες των ανθρώπων. Οι άνθρωποι ανέβαιναν στον ουρανό κι έσμιγαν με τις θεές. Ο ουρανός με τη μαγική σκάλα της αφελείας συγκοινωνούσε με τη γη. Και ήταν μάλιστα τόσο κοντά, ώστε τον καιρό εκείνο ύψωναν οι αγελάδες το κεφάλι κι έγλυφαν με τις γλώσσες τους τον ουρανό.

Ο μεγάλος ήλιος που καίει και θαμπώνει και τυφλώνει δεν είχε ανατείλει ακόμα.

Σ' όλο το μάρμαρο και σ' όλες τις σκέψεις τους κάποιο φως χαμογελά, κάποια ειλικρίνεια που δεν γνωρίζουμε εμείς οι σεμνότυφοι και οι υποκριτές. Δείτε τον Παρθενώνα. Είναι φως και ειλικρίνεια. Διαβάστε τη *Μαχαβαράτα* των Ινδών. Ο εραστής «πίνει» όλη νύχτα τα χείλη της ερωμένης και τ' αγκάλιασμα, λέγει κάπου, είναι τόσο άγριο ώστε «οι μαστοί της

γυναικός βυθίζονται στο στήθος του ανδρός και κάθε κενό του σώματός της γεμίζει και τα ψέλλια* και τα περιδέραια σπάνε». Αυτή είναι η αγάπη των πρώτων ανθρώπων. Διαβάστε το Άσμα των Ασμάτων στην όμορφη Σουναμίτιδα. Ο έρωσ δεν ήταν αμάρτημα τότε και είχε το δικαίωμα να είναι ειλικρινής. Η Σαφώς, η πρώτη χειραφετημένη της ιστορίας, στέναζε τη νύχτα γιατί βρισκόταν μονάχη και δεν δίσταζε να το λέει:

*Δέδυκε μὲν ἡ σελάνα
καὶ πλειάδες· μέσαι δὲ νύκτες·
παρὰ δ' ἔρχετ' ὦρα,
Ἐγὼ δὲ μόνα καθεύδω.*

Και πετά τη σαῖτα του αργαλειού της δαμασμένη από αγάπη και λέει στη μητέρα της:

*Μᾶτερ, ὄντι δύναμαι κρέκην τὸν ιστόν.
Πόθον δάμεισα παῖδος βραδύναν δι' Ἀφρόδιταν*

Πόση αφέλεια, πόση ειλικρίνεια, πόση χαρά και τέλεια αντίληψη της ζωής! Στον κόσμο τούτο βρίσκονται όλα τ' αγαθά. Πέραν ουδέν. Σκιές και είδωλα νεκρών σε λειμώνες ασφοδέλων*. Ο Αχιλλεύς ευχαρίστως θ' αντάλλαζε τη θέση του ως αρχηγού του Άδη με τη θέση δούλου στη γη, τον έφτανε μόνο να βλέπει «φάος λαμπρόν ἡλίοιο».

Οι αρχαίοι συνδύαζαν τελείως τις απαιτήσεις του σώματος και τις απαιτήσεις της ψυχής. Ουδέποτε ισορροπία τελειότερη αποκαλύφθηκε στην ιστορία. Μετά το γυμναστήριο η Ακαδημία του Πλάτωνος, ο Σωκράτης από την Κνωσσό πηγαίνει σιγά σιγά στην Ίδη και διδάσκει και εμπνέεται τους Νόμους.

Το συμπόσιο του Πλάτωνος είναι η μικρογραφία, μου φαίνεται, του ελληνικού κόσμου. Δεν κουράζομαι ποτέ να το διαβάζω. Ο Σωκράτης και ο Αριστοφάνης και ο Φαίδρος και άλλοι ξαπλωμένοι στα δίκλινα γύρω στο τραπέζι. Στεφάνια από ρόδα κι από μενεξέδες είχαν στο κεφάλι. Ωραία παιδιά κερνούσαν από έναν μεγάλο όμορφο κρατήρα. Και συζητούν και πίνουν κι ανεβαίνουν σιγά σιγά και μεγαλόπρεπα στις υψηλότερες κορφές του ιδανικού ροδοστεφανωμένοι, ιοστέφανοι* φιλοσοφούν και στα χείλη του Σωκράτη παίρνουν τα λόγια της Διοτίμας το θεϊκότερο φτερούγισμα που έως τώρα γνώρισε ο ανθρώπινος νους. Και ξάφνου ανοίγονται οι πόρτες και εισορμά μέσα ο ωραιότερος Έλληνας. Κισσό είχε στα μαύρα μαλλιά του ο Αλκιβιάδης και όμορφες αυλητρίδες τον ακολουθούσαν και τον αγκάλιαζαν. Και το κρασί χύνεται αφθονότερο και ο γερο-Σωκράτης χαμογελά και συμμαζεύεται στο κρεβάτι του για να κάμει θέση του Αλκιβιάδη να ξαπλωθεί.

Ποτέ δεν κουράζομαι να διαβάζω το συμπόσιο του Πλάτωνος. Είναι για μένα η μεγάλη, η άγια αποκάλυψη του κόσμου του ελληνικού. Όλη εκείνη την Ατλαντίδα τη βουλιαγμένη

βλέπω ν' ανατέλλει μέσα από τα κύματα των περασμένων χρόνων όπως —θυμάστε;— ανέβηκε μια μέρα μέσ' από τα κύματα του Σαρωνικού μπροστά σ' όλους τους Έλληνες έμορφη και ολόγυμνη η σεμνότερη και ωραιότερη των εταιρών, η Φρύνη!

Ήταν τότε η θρησκεία του καλού. Ο Απόλλων —ο ωραίος Μουσηγέτης*— ήταν η προσωποποίηση της ελληνικής ψυχής. Στη Σικελία η πόλη Αίγεστα έκτιζε ναό στον ομορφότερο πολίτη της. Υπήρχαν αγώνες κάλλους: καλλιστεία ανδρών, καλλιστεία γερόντων, καλλιστεία παιδών. Στα Μέγαρα ετελείτο αγώνας φιλήματος εφήβων, όπου όπως αναφέρει ο Θεόκριτος *«ὄς ἂν προσμάξῃ γλυκερώτερον χεῖλεσι χεῖλη βριθόμενος στεφάνοισιν τὴν ἐς μητέρα ἀπήρχετο»*.

Τέτοιος ήταν ο κόσμος ο ελληνικός. Η μελαγχολία ήταν άγνωστη. Τα μεγάλα προβλήματα δεν είχαν ακόμα παραμορφώσει την ψυχή από πόνο. Κοιτάζετε όλους τους ναούς τους κι όλα τ' αγάλματα κι όλες τις σκέψεις τους πόσο χαμογελούν!...

Όπως όλα τα όμορφα πράγματα κι ο κόσμος ο Ελληνικός πέθανε γρήγορα. Μέσα στην υπεράνθρωπη και απάνθρωπη αταραξία των Στωικών. Μέσα στις υστερικές τάσεις και την απόγνωση των Πεισιθανάτων και των Ηγησιακών και των Αννικερίων. Μέσα στην απολασσία των εκτροχιασμένων οπαδών του Επικούρου —πέθανε.

Ο Απόλλων ο ωραίος θεός, το χαμόγελο του Όλυμπου πέθανε. Κι εμφανίστηκε από την Ανατολή ο Υιός της Παρθένου, ο πατέρας της σημερινής αρρώστιας της ψυχής.

Μέχρι του Ιησού ο άνθρωπος εκτιμούσε τη ζωή και τ' αγαθά του κόσμου τούτου. Ήθελε να είναι ωραίος και υγιής και νέος και πλούσιος. Ήθελε ν' απολαύσει τη ζωή και ήξερε να την απολαύσει.

Εμφανίστηκε ο Ιησούς, ωχρός ονειροπόλος αναθρεμμένος στους θερμούς ήλιους της Παλαιστίνης, μέσα στη σιγή και την ατάραχη ονειροπόληση της λίμνης της Γεννησαρέτ.

Ανέβηκε μια μέρα γλυκός, γαλήνιος, ωραίος στο όρος και η ανθρωπότητα τον ακολούθησε και είπε γελαστός: *«Μακάριοι οι πτωχοί τω πνεύματι. Μακάριοι οι πεινώντες και διψώντες. Μακάριοι οι πενθούντες»*.

Ανέβηκε στον Παρθενώνα ο Ναζωραίος ο ωχρός κι έδιωξε τους μεγάλους θεούς. Τον Απόλλωνα και την Άρτεμη και το χαμόγελο της Αφροδίτης και την ευθυμία του Διονύσου — *«κι έσβησε το γέλιο το άσβεστο των θεών»*.

Κι απλώθηκαν απάνω στα μάρμαρα οι αγιογραφίες και οι σταυροί. Παναγίες σιωπηλές με κατεβασμένα μάτια, χλωμές Παναγίες που κλαίνε, μαρτύρια αγίων, σάρκες αρρωστημένες και ματωμένες.

Μια βαριά μυρωδιά λιβανιού απλώνεται στον κόσμο. Και μαραίνονται τα ρόδα και θεριεύουνε τα ροσμαρί* και η βάγια και το κυπαρίσσι και η ιτιά.

Έφερε στον κόσμο την αγάπη και την αγαθότητα και την ταπεινοφροσύνη. Ναι. Αλλά και τον αγιάτρευτο πόνο και τη μεγάλη νοσταλγία και την αιώνια προσήλωση σ' έναν κόσμο ωραίο, μακάριο, όπου δεν υπάρχει στεναγμός... αλλ' ανύπαρκτο!

«Αγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν. Ἔλθετε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ γὰρ ἀναπαύσω ὑμᾶς. Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι». Πού βρέθηκαν τα παράξενα αυτά, τα πρωτάκουστα λόγια; Σε ποιον κόσμο ηρεμίας στρέφονταν άραγε τα μεγάλα αυτά, τα γαλανά μάτια;

Αδιάφορο. Η ανθρωπότητα άκουσε και σαγηνεύθηκε.

Από την ώρα εκείνη ούτε χαρά ούτε απόλαυση!

Τρίχινος σάκος στο σαρκίο, στάχτη επάνω στο κεφάλι και γονυκλισίες και σταυροκοπήματα και παραβιάσεις της φύσης πέρα στις σκίτες των άμμων της Λιβύης, μέσα στα μεγάλα και τα υψηλά και τα βουβά μοναστήρια.

Το κάλλος ήταν αμαρτία και η χαρά δεν ήταν πλεια* προσευχή. Και περνούν μπροστά από τα μάτια της ψυχής μου όλες εκείνες οι σειρές των παρθένων με τ' αφίλητα, τα χλομιασμένα χείλη... Παρθένες που πέθαναν χωρίς να χαρούν τη μεγάλη ανατριχίλα της ζωής, κορμιά στείρα και λευκά, λουλούδια που μαράθηκαν κάτω από τον ίσκιο του σταυρού...

Πόσα μεγάλα δράματα δεν έχουν να διηγηθούν οι χαλασμένοι τώρα τοίχοι των μεγάλων μοναστηριών και πόση απογοήτευση δεν σκεπάζουν οι χορταριασμένες πλάκες των σιωπηλών κοιμητηρίων!

Τ' αγαθά του κόσμου τούτου περιφρονήθηκαν. Τα μάτια ήταν ανοιχτά κι έβλεπαν απάνω, την Άνω Ιερουσαλήμ, την Αιώνια Χίμαιρα, τη Βασιλεία των Ουρανών όπου θα βλέπουμε ολημερίς πρόσωπο προς πρόσωπο τον Θεό! Και πεθαίνεις. Και το χώμα ρίχνεται από πάνω σου και περιμένεις. Με σταυρωμένα χέρια, μ' ένα κέρινο σταυρό στο στόμα είσαι ξαπλωμένος κάτω και περιμένεις. Η σάλπιγγα της αναστάσεως δεν γροικιέται. Οι άγγελοι αργούνε να φανούν. Και περιμένεις. Και εν τω μεταξύ σαπίζεις κι επιστρέφεις στη μητέρα γη και μεταμορφώνεσαι τη μεγάλη, τη φρικώδη, την απελπιστική μεταμόρφωση των οργανισμών. Και χύνεσαι χωρίς εγώ λίπασμα γύρω στο χώμα κι από πάνω σου θρεμμένα από το κορμί σου ακολουθαίνουν* τα λουλούδια.

Και οι άνθρωποι γίνονται ονειροπόλοι και ευαίσθητοι.

Η ψυχή αφαιρείται σε εκστάσεις μυστικοπαθείς και θρησκευτικές.

Η αγία Θηρεσία αγαπά σαρκικά τον Χριστό. Πόσοι καλόγεροι δεν αγάπησαν τις χλωμές Παναγίες μέσα στους μισοφωτισμένους και αμίλητους ναούς!

Η ευαισθησία και η έκσταση και η ονειροπόληση είναι αισθήματα άγνωστα στον κόσμο τον αρχαίο, τον σοβαρό και μετρημένο, που γνωρίζει τι θέλει και πώς να θέλει και πόση αξία απροσμέτρητη έχουν οι χαρές του κόσμου τούτου.

II. Οι βάρβαροι ξεχύθηκαν από τον Βορρά στην πολιτισμένη Ευρώπη και κατέστρεψαν τα μνημεία της τέχνης κι ανέβασαν την αμάθεια στον θρόνο κι αποσύρθηκαν νικημένοι οι παλαιοί κυρίαρχοι στα μοναστήρια και είναι λυπημένοι. Κάποια ανάγκη —άγνωστη στην αρχαιότητα— νοιώθουν να εκχύσουν τα αισθήματά τους σε κάποιον άλλο, έχουν ανάγκη από στήριγμα, από μια καρδιά που να τους πονά, μόνοι δεν μπορούν να βαδίσουν στη ζωή, δεν έχουν θάρρος, η ψυχή τους ζητά σύντροφο, κανένα φίλο, καμιά φίλη κι έτσι σιγά σιγά γεννάται ένα αίσθημα καινούργιο, ο έρωας.

Ο έρωας όπως τον αντιλαμβάνονταν τότε κι όπως σχεδόν και σήμερα ακόμη τον αντιλαμβανόμαστε.

Ο έρωας ο μεσαιωνικός αγαπά την ψυχή, την ιδανική παράσταση της εκλεκτής —σμίγουν με την αγάπη τη μυστικοπάθεια των ευλαβών και τη θρησκευτική έκσταση και τη γυναικώδη τρυφερότητα. Περιφέρονται οι εραστές με μακριές πλεξίδες, ωχροί, χωρίς ζωή και δεν επιθυμούν και δεν τολμούν... Τροβαδούροι και βάρδοι ανυψώνουν σε λατρεία το ένστικτο που σπρώχνει τον άνδρα στη γυναίκα και Δον Κιχώτες κυνηγούν ανύπαρκτες Ντουλσινέ και ιππότες γονατίζουν μπροστά στις πυργοδέσποινες, ωχρές και λατρευτές πυργοδέσποινες που πηγαίνουν κι έρχονται μόνες, χωρίς ενασχόληση, χωρίς ευχαρίστηση, απαίδευτες και περήφανες μέσα στις μεγάλες αίθουσες των πύργων.

Γκρεμίζεται σιγά σιγά ο Παρθενώνας και παραστάσεις και χρώματα χυδαία μολύνουν τη λευκότητα την άσπλη των μαρμάρων του. Και η μυστικοπάθεια και η ονειροπόληση πέρα στη Δύση γεννά κι ανυψώνει τον γοτθικό ναό. Αισθάνεσαι ότι δεν μπαίνουν μέσα σε τέτοιο ναό άνθρωποι με ανοικτές και κόκκινες καρδιές, με ήρεμα και υψωμένα μέτωπα. Ο θεός δεν κατεβαίνει εδώ, όπως θα κατέβαινε άλλοτε μέσα στον μαρμάρينو σηκό του Παρθενώνας. Ο άνθρωπος μόνο σκύβει εδώ και συντρίβεται και γονατίζει και ικετεύει τον μεγάλο, τον αμείλικτο τιμωρό της αμαρτίας... Δύστυχα πλάσματα, ωραίες γυναίκες που θα γονάτισαν στις ψυχρές πλάκες των γοτθικών ναών και θα θρήνησαν για σφάλματα που η φύση, η μεγάλη θεά και μητέρα, συγχωρεί και δικαιώνει και επιβάλλει.

Σιγά σιγά μια μελαγχολία γεννάται, μια έκφυλη νοσταλγία για κόσμους ανυπάρχτους, ένας φόβος και μια ανατριχίλα για την Κόλαση, για τα βασανιστήρια της άλλης ζωής. Η Δευτέρα Παρουσία πλησιάζει και τρέμουν οι ψυχές, προφήτες καλούν τους δύστυχους ανθρώπους στη μετάνοια, τα μοναστήρια έχουν ορθάνοιχτες τις πόρτες και η ανθρωπότητα τρομασμένη,* γλωμή στρυμώνεται* μέσα και περιμένει. Οι πυρές της Ιεράς Εξετάσεως φωτίζουν απαίσιες τη νύχτα του Μεσαίωνα.

Κι αυτό το αριστούργημα των χρόνων εκείνων —το ποίημα του Δάντη— υψώνεται σαν γοθτικός ναός, περιώδυνο* και σκοτεινό κι απελπισμένο.

Μέσα στη νύχτα αυτή της ψυχής ανέτειλε πάλι η Ελλάς η αρχαία για να φωτίσει και να σώσει. Τα έκφυλα τέκνα του Βυζαντίου, όταν έφευγαν νικημένα από τη βασιλίδα των πόλεων, κρατούσαν μαζί τους μαζί με τα διαμαντικά τους και τις εικόνες των αγίων τους και τον Πλάτωνα και τον Όμηρο και τον Πλούταρχο.

Και φωτίζεται η Ιταλία και το φως χύνεται από τις κορφές στις σκοτεινές πεδιάδες κι ανοίγει τις καρδιές και τα χείλη και τις σκέψεις. Χειραφετείται ο νους από τη θεολογία, ο Πλάτων διώχνει τον Αριστοτέλη, ανυψώνεται πλούσιος ο ρυθμός της Αναγεννήσεως, ο Ραφαήλ διώχνει τις γλωμές Παναγίες κι αντιγράφει από την ερωμένη του, από τη Φορναρίνα, τις όμορφες Παναγίες και τους πανώριους* αγγέλους που χαμογελούνε τώρα και κατεβαίνουν από τον ουρανό και νοιώθεις πως κατεβαίνουν για να παρηγορήσουν...

Ο Βάκων και ο Καρτέσιος και ο Λούθηρος και ο Έρασμος χειραφετούν τη σκέψη. Η κομπόχτη επιζητείται στα λόγια και στους τρόπους και οι όμορφες δούκισσες και μαρκησίες τριγυρνούν τον θρόνο ακόλαστες κάποτε, επιτηδευμένες κάποτε, μα πάντοτε ωραίες.

Ο μονάρχης γίνεται κάθε μέρα αριστοκρατικότερος. Η αυλή μιμείται τον μονάρχη. Όλοι μιμούνται την αυλή.

Οι ευγενείς χωρίζονται από τον λαό, από μεγάλες τάφρους κυκλώνονται οι πύργοι.

Ο λαός περιφρονείται, οι ευγενείς κάθε μέρα και πλειο* αγέρωχοι γίνονται και πλειο ακόλαστοι και έκφυλοι.

Μια ζύμωση παρατηρείται. Μια επανάσταση σιωπηρή, απέραντη, σαν υπόκωφες δονήσεις σεισμού ακούγονται στα χαμηλά στρώματα του λαού.

Πρώτα χειραφετήθηκε ο άνθρωπος από τη θεολογία.

Εξεγείρεται κατά της ακολασίας και σιμωνίας του κλήρου και κηρύσσει υψηλή τη μεταρρύθμιση. Οι Χούσιοι ρίχνονται στην πυρά. Αδιάφορο. Ο Λούθηρος καίει στη Βορμηνία τη βούλα του Πάπα. Ο κόσμος ήταν άξιος να τον εννοήσει. Και ο Λούθηρος θριαμβεύει.

Η πρώτη νίκη δίδει θάρρος και πεποίθηση. Η κοινωνία, οι τάξεις πρέπει ν' ανατραπούν. Η πρόοδος χοχλάζει μέσα στις ψυχές. Οι δονήσεις γίνονται συχνότερες, δεσμίδες φως φεύγουν από κάποια μέτωπα, κάποιος ήλιος αναμένεται και όλοι στρέφουν ανυπόμονες τις καρδιές στην πνευματική ανατολή του κόσμου. Και ιδού! Μεγαλοπρεπές και φρικώδες και σωτήριο ανατινάζεται το ηφαίστειο των ψυχών στη Γαλλία. Έλαμψε όλη η ανθρωπότητα. Απάνω στα αίματα, κάτω από το ικρίωμα, με τον Δαντών και τον Ροβεσπιέρρο και τον Μαρά μπροστά, προχώρησε στην ελευθερία και στο φως η ανθρωπότητα. Όλοι ίσοι. Ο άνθρωπος πρώτη φορά αντιλαμβάνεται τα δικαιώματά του και την αποστολή του και την αξία του. Η νύχτα της 26^{ης} Αυγούστου φώτισε τον κόσμο. Οι bourgeois κέρδισαν την πρώτη νίκη. Γιατί να μην τολμούν έτσι πάντοτε; Τόλμα και ούτω προοδεύσεις. Και ανοίγονται οι κλωβοί που υπάρχουν στην ψυχή κάθε ανθρώπου κι αφήνονται ελεύθερα τα πάθη, ελεύθερη η φιλοδοξία και ο πόθος της εξουσίας και η χαρά της κατακτήσεως και η με κάθε μέσο απόλαυση της νίκης. Quo non ascendam? Ο ήρωας των νεότερων χρόνων δεν είναι ο ευγενής, ο εκ μεγάλων γονέων, ο ωχρός και έκφυλος ευπατρίδης, ο προστριβόμενος στα σαλόνια, αλλά ο άνδρας, αλλά ο νέος ο κλεισμένος στο γραφείο του, εκείνος που σκύβει στο βιβλίο του και μελετά και γράφει, εκείνος που τρέχει έξω και φωνάζει και εργάζεται και παλεύει και νικά.

Κανείς φραγμός στους πόθους, καμιά ανάπαυση. Εκείνος που λυγίζει στον αγώνα της ζωής σωριάζεται χάμω και ποδοπατείται από τους μύριους άλλους που τρέχουνε από πίσω του. Κανείς φραγμός. Το συμφέρον ο σκοπός, ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Το συμφέρον λέγεται δόξα, λέγεται πλούτος, λέγεται εξουσία. Αδιάφορο. Όρια δεν γνωρίζει ο άνθρωπος των νεότερων χρόνων. Νομίζει ότι είναι ικανός να γίνει ό,τι ποθεί. Και τι δεν ποθεί ο άνθρωπος του 19ου αιώνας! Ο Νίτσε στη φιλοσοφία, ο Βίσμαρκ στην πολιτική είναι οι δύο μεγάλοι, οι δύο χαλύβδινοι προφήτες της αποθέωσης του εγώ.

Πώς είναι δυνατόν να υπάρχουν θεοί, ανακράζει ο Νίτσε, αφού εγώ δεν είμαι θεός; Άρα θεοί δεν υπάρχουν.

Ένας μόνος θεός υπάρχει, αναφωνεί ο Richerin, εγώ!

Από την αφέλεια και τη χαρά της αρχαιότητας, από την αφοσίωση και την έκσταση και την πίστη του Μεσαίωνα, καταντήσαμε στα όργια της σκέψεως στους νεότερους χρόνους.

Όλα σαλεύτηκαν, όλα σαλεύονται. Βρισκόμαστε σε μια περίοδο μεταβατική, σε αιώνα νευρικό, η ψυχή δεν ξέρει που να πιαστεί, ένας σεισμός απέραντος σαλεύει τις πεποιθήσεις μας, ό,τι αγαπήσανε οι πατέρες μας δεν μπορούμε ν' αγαπήσουμε εμείς, είναι μορμολύκεια, είναι χίμαιρες όλοι οι φόβοι και όλες οι ελπίδες των προγόνων μας. Η πίστη, η αγάπη, η ηθική, η αφοσίωση, η αρετή, όλα κλονίζονται.

III. Το πτώμα το όμορφο του Ναζωραίου ετάφη —δεν είναι πολλά χρόνια— στο κοιμητήριο που αναπαύονται οι πεθαμένοι θεοί. Ο κριτικός αμείλικτος σκύβει και εξετάζει. Αμείλικτος ανατόμος των ιδεών σκύβει και εξετάζει: η θρησκεία φάντασμα όμορφο, ωραίος κόσμος, αλλ' ανύπαρκτος. Ο έρωσ ένστικτο χυδαίο και παιδικό, χημική συγγένεια σωμάτων, όπως είπε ο Γκαίτε, υποκρισία ή βλακεία η αγνότητα. Η γυναίκα ούτε καλύτερη ούτε χειρότερη από τον άνδρα δεν είναι δυνατόν. Η φιλία ανύπαρκτη. Η πολιτική μεγάλη διαφθορέας των χαρακτήρων, θρίαμβος των ύπουλων και των χαμερπών και των επιτηδείων... Όλα, όλα αναλύθηκαν. Και η αηδία ανεβαίνει σαν κύμα από βόρβορο στην κάθε ψυχή και σβήνει τις λαμπάδες της χαράς και της ειρήνης και της αθωότητας.

Και μέσα σ' όλα αυτά τα ερείπια των ψυχών, ο σπόρος που έσπειρε ο Χριστιανισμός θέριασε μέσα μας και βλάστησε η αρρώστια του αιώνας.

Και γεννήθηκαν οι τύποι των νεότερων χρόνων, ο Βέρθερος και ο Φάουστ και ο Μαμφρέδος και ο Ρενέ. Ο Βέρθερος αισθηματολόγος και μελαγχολικός, που αυτοκτονεί και δικαιολογείται. Ο Φάουστ ο ακόρεστος, που πάντοτε ποθεί. Ο Μαμφρέδος επαναστάτης πελώριος ανυψώνεται γίγας κι ερωτά προς τι εστάλη και γιατί εστάλη. «Όταν βλέπω γύρω μου τον κόσμο, όπου φαίνομαι μηδέν, λέγει ο Μπαίρον το μεγαλύτερο θύμα της αρρώστιας του αιώνας, μου έρχονται σκέψεις που μπορούσαν θαρρώ σ' όλο τον κόσμο να κυριαρχήσουν».

Ο Ρενέ του κάκου κρύβει τη μελαγχολία του στα δάση της Αμερικής.

Αρρωστημένα τα μεγαλύτερα μέτωπα του αιώνας γέρνουν και συλλογούνται. Πληγωμένες οι ομορφότερες ψυχές φεύγουν από την παλαίστρα. Ο πόνος τους γίνεται τραγούδι και η ανθρωπότητα γύρω κουρασμένη κι αυτή τους περικυκλώνει, τους ακούει: ψάλλουν την οδύνη και τον αγιάτρευτο πόνο του μετώπου.

Κανένα θέλητρο πλεια*. Όλα τα ξέρομε. Ο ήλιος της αληθείας διέλυσε όλα εκείνα τα φάσματα τα πρωινά, όλη την ομίχλη με τα όμορφα σχήματα, με τις ηδονικές καμπυλώσεις ανύπαρκτων κορμιών. Όλα τ' αναλύσαμε. Ο ζέφυρος δεν είναι πλέον εραστής της Χλόης, η Σελήνη δεν ζητά πλεια ερωτευμένη τον Ενδυμίωνα στη γη. Οι πηγές και τα δάση μας δεν κρύβουν πλεια Νεράιδες και Δρυάδες. «Η απάτη είναι πρόσκαιρη και αιωνία είναι η οδύνη». Ξέρουμε τι δίνουνε τα χείλη των γυναικών και γιατί κοκκινίζουν τα μάγουλα των παρθένων και ξέρομε όλα τα μυστικά τα ζώδια των παστάδων και των νυχτερινών ερώτων.

Ο άνθρωπος σήμερα αναπτύσσεται τεραστίως. Σε ηλικία ολίγων ετών γνωρίζει όσα δεν γνώριζαν οι γέροι των περασμένων γενεών. Νέος ακόμη έχει χλομιάσει απάνω σε ογκώδη

βιβλία κι έχει δηλητηριασθεί με τους μεγάλους πόθους και με τη δίψα τη μεγάλη των νεότερων ψυχών... Πώς μπορεί να νοιώσει κανείς σήμερα την αφελή χαρά των προγόνων;

Κουρασθήκαμε από τη σοφία των βιβλίων, έρχονται και παρέρχονται οι ποιητές και μας αφήνουν τα δάκρυά τους και τις αμφιβολίες τους και κουρασθήκαμε πλεια να διαβάζομε και να ρωτούμε και να περιμένομε απαντήσεις.

Ποιος μπορεί ν' αγαπήσει σήμερα τη μεγάλη αγάπη των πατέρων του, τη φαιδρή αγάπη των προγόνων του, αφού μέσα στα βιβλία και στις ψυχολογικές αναλύσεις των νεότερων συγγραφέων είδε διακορευμένα όλα τα μυστικά της αγάπης;

Όταν τα χείλη της πλησιάζουν τα χείλη μου ξέρω —μου είπαν— τι σκέπτεται, τι όργια πλάσονται κάτω από το δέρμα της.

Όταν πηγαίνω στην Εκκλησιά ξέρω —μου είπαν— τι κρύβεται μέσα στο άγιο Δισκοπότηρο, τι σκέπτονται τα μάτια των ιερέων και γιατί πηγαίνουν οι άνδρες και γιατί πηγαίνουν οι γυναίκες.

Όλα τα ξέρει ο σημερινός άνθρωπος. Τίποτε δεν αφήκαν* παρθένο στην ψυχή μας. Η εξουσία, η επιστήμη, η δόξα δεν μας αρκούνε πλεια. Κάτι άλλο ζητούμε. «Πέραν του καλού και του κακού» κάποιο μυστήριο μας σέρνει.

Και είναι ανήσυχες οι μεγάλες ψυχές των νεότερων χρόνων.

Και είναι έκφυλες και διεφθαρμένες. Ρίχνονται στο μεθύσι οι Edjar Poe και οι Μυσσέ. Και ακολουσταιίνουν οι Oscar Wilbe και παραφέρονται και οργιάζουν οι Beaudelaire και οι Huysmans και ρίχνονται στα ταξίδια και στις γυναίκες οι Μπάιρον και οι Shelley και πεθαίνουν τρελοί οι Swift και οι Νίτσε και οι Guy de Maupassant και κυλιούνται χάμω χασισοπότες οι Thomas de Quincy.

Στη διεφθαρμένη από τη γνώση ψυχή του νεότερου ανθρώπου ούτε ηρεμία ούτε ευτυχία θα χαμογελάσουν πλεια ποτέ.

Γιατί ρίχνονται στα ταξίδια οι άνθρωποι σήμερα και διατρέχουν τον κόσμο και θάλασσες και πεθαίνουν στις ερήμους; Είναι η ανησυχία της νεότερης ψυχής.

Η έλλειψη της ηρεμίας στην πατρική στέγη, όπου έζησαν και πέθαναν ήσυχτοι και ασάλευτοι οι γέροι γονείς. Διαστρεβλώθηκαν όλα τα αισθήματα, συνδυάστηκαν με το αίμα, με τη διαφθορά, με την παραφροσύνη για να αποτελέσουν κάτι τι καινούργιο, κάποια άγνωστη ηδονή, για να χορτάσουν την πείνα της νεότερης ψυχής. Θυμηθείτε τους σαδιστές και τους μαζοχιστές και τους φετιχιστές που ανακατεύουν με το αίμα και με την ειδωλολατρία την αγάπη. Είναι η αρρώστια η μεγάλη των νεότερων χρόνων, είναι το mal du siècle η μεγάλη επιδημία στις λεπτές και κουρασμένες και αριστοκρατικές ψυχές.

«Τίποτε δεν είμαστε, λέει ο Ψυχάρης, τίποτε δεν είμαστε μήτε χέρια γερά μήτε αψηλά κεφάλια, παρά πληγωμένα, κουρασμένα ποδάρια».

Τίποτε δεν είμαστε παρά πληγωμένα, κουρασμένα ποδάρια. Μια ειμαρμένη σκληρή κι αμάλαχτη πλακώνει πλακώνει τα μέτωπά μας. Μοιάζει η ψυχή του ανθρώπου με τον δυστυχή Οιδίποδα των περασμένων καιρών. Θυμάστε τη λαχτάρα του και την αγωνία του να μάθει, να μάθει ποιος είναι, τι έγκλημα έκαμε, ποια γυναίκα έχει στο κρεβάτι του. Αρχίζει να προμαντεύει, αρχίζει να φρίσσει* στην επαφή της αληθείας και όμως δεν σταματά. Προχωρεί ωχρός κι αμίλητος και ζητά να τα μάθει όλα... Όλα. Και τα έμαθε και τυφλώθηκε.

Η ψυχή μας μοιάζει με τον Οιδίποδα. Διά μέσου των αιώνων η ψυχή μας τίποτε άλλο δεν έπαιξε παρά την τραγωδία του Σοφοκλέους: τον Οιδίποδα Τύραννο.

Στην αρχή είναι χαρούμενος και ήρεμος —κυρίαρχος απάνω στον κόσμο. Τίποτε δεν γνωρίζει —είναι ευτυχής. Έτσι ήταν ο Οιδίποδας στην πρώτη πράξη. Και σιγά σιγά, από μερικούς υπαινιγμούς, από μερικά λόγια ασύνετα της γυναίκας αρχίζει ν' αμφιβάλλει, να προμαντεύει λίγο, να εξετάζει, να λυπάται. Είναι η ψυχή στη β' πράξη της αμφιβολίας, της έρευνας, της περιέργειας, του δισταγμού.

Οι μεγάλοι άνδρες, οι Τειρεσίες, αποκαλύπτουν την αλήθεια. Μα η ψυχή φρίσσει στη φρικώδη αποκάλυψη και αμφιβάλλει ακόμη. Και στέλνει ερευνητές παντού και εξετάζει πλειότερο* και εμβαθύνει και διώχνει τις απατηλές ελπίδες και τέλος βρισκόμαστε στην τελευταία πράξη —βλέπει την αλήθεια και τυφλώνεται. Ούτε χαρά ούτε απόλαυση πλεια. Ξέρουμε τι μας περιμένει. Ύστερα από τον τάφο τίποτε. Ίσως υπάρχει Θεός, αλλά τι μας ενδιαφέρει; Αφού πρόκειται να πεθάνομε, αφού οι σκελετοί κείτονται απαρηγόρητοι κάτω στο χώμα. Ούτε χαρά ούτε ανάπαυση πλεια. Το πολύ φως τύφλωσε τις ψυχές μας.

Γέρνομε από το βάρος των απογοητεύσεων όλων των πεθαμένων γενεών, μας εξόρισαν από τα παλάτια των ελπίδων και τρέχομε σε ξένους τόπους και καταριόμαστε τον Απόλλωνα και του κάκου ψάχνουμε στα σκότη να βρούμε το χέρι το απαλό μιας Αντιγόνης. Ίσως η Αντιγόνη είναι η πίστη. Ίσως η Αντιγόνη είναι η αγάπη. Ίσως η Αντιγόνη είναι η επιστήμη.

Αν είναι η πίστη, πέθανε η Αντιγόνη, αν είναι η αγάπη διεφθάρη κι έγινε πόρνη και οδηγεί τον δύστυχο τυφλό σε καταγωγή και σε χαμαιτυπεία ή σε ψεύτικες, ανύπαρκτες παρηγοριές...

Αν η Αντιγόνη είναι η επιστήμη, η επιστήμη μόνο, τότε δεν είναι παρηγοριά και το χέρι της δεν είναι πλεια απαλό και δεν ελεεί· είναι σιδερένιο βαρύ χέρι που στηρίζει αλλά σέρνει άσπλαχνο —άσπλαχνο γιατί είναι παντοδύναμο— εκεί κάτω που σβήνουν όλες οι ελπίδες κι όλα τα ιδανικά, άσπλαχνη κόρη του νου μας η επιστήμη σέρνει τον δύστυχο πατέρα της στην

οδύνη την απέραντη που νοιώθουν όλες οι ψυχές όταν αντιληφθούνε πως ύστερα από τον θάνατο δεν υπάρχει τίποτε, απολύτως τίποτε.

ΚΑΡΜΑ ΝΙΡΒΑΜΗ

Η ΕΞΕΓΕΡΣΙΣ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Ο νεαρός Καζαντζάκης γράφει το δοκίμιο αυτό τον Οκτώβριο του 1907 στο Παρίσι όπου έχει πάει για να συνεχίσει τις σπουδές του. Δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Νέον Άστυ* τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου. Είναι η περίοδος που το σοσιαλιστικό κόμμα περνά διαλυτική κρίση με τις δυναμικές φωνές που αποκηρύσσουν την έννοια της πατρίδας να πληθαίνουν. Ο Καζαντζάκης κάνει μια τολμηρή παρομοίωση με τους πρώτους σπαραγμούς της χριστιανικής θρησκείας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί τη νέα θρησκεία που ήλθε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες των ανθρώπων της εποχής.

ΠΑΡΙΣΙ, 28 Οκτωβρίου

Όπως όλες οι παρισινές εβδομάδες και τούτη δεν πέρασε στείρα από επεισόδια και γεγονότα. Το ζήτημα προπάντων του στρατού μπήκε στην πρώτη γραμμή. Ο στρατηγός Λαγκλουά δημοσίευσε σφοδρότατο άρθρο στην «Επιθεώρηση των δύο Κόσμων», όπου επαινούσε μεν τον Γάλλο στρατιώτη και υπαξιωματικό, αλλά κατέκρινε πικρότατα την πολιτική, τα πολιτικά ρουσφέτια και συμφέροντα που υπεισήλθαν στις τάξεις του στρατού και τις παραλύουν και απειλούν να γίνουν σπέρματα τελείας αποσυνθέσεως. Εξάλλου ο βουλευτής Ουμπέρ δημοσίευσε βιβλίο, όπου κατήγγειλε την κυβέρνηση ότι παραμέλησε τη συντήρηση των φρουριών των γαλλογερμανικών συνόρων κι άφησε έτσι εκτεθειμένη τη Γαλλία κατά τις περιπλοκές του Μαρόκου. Ο υπουργός των στρατιωτών Πικάρ στον μεν Ουμπέρ απάντησε ότι είναι μεν αλήθεια η κάποια παραμέληση των φρουριών, αλλ' η έλλειψη αυτή διορθώθηκε τελείως, στον δε στρατηγό Λαγκλουά έδωσε την περίφημη και ιστορική απάντηση: «ο στρατός δεν αποσυντίθεται αλλ' εξελίσσεται».

Τον γαλλικό τύπο απασχολούν ακόμα κι άλλα ζητήματα την εβδομάδα τούτη: η έκδοση της Κίτρινης Βίβλου περί Μαρόκου, η επίσκεψη του Γουλιέλμου προς τον Εδουάρδο, η προταθείσα μεταβολή του φορολογικού συστήματος...

Αλλ' ό,τι βαθύ και μεγάλο τελείται τώρα στο Παρίσι κι ό,τι αξίζει τον κόπο να δει κανείς και να μελετήσει και να πει δεν είναι βέβαια αυτά.

Είναι κάτι άλλα σαν προμηνύματα σεισμού που γροικούνται, είναι κάποιοι άλλοι θόρυβοι που προηγούνται πάντοτε σε κάθε ανατροπή. Όποιος μελέτησε την κοινωνική και πολιτική κατάσταση της Αγγλίας λίγα χρόνια προ του 1668 κι όποιος γνωρίζει πώς ήταν η Γαλλία στο 1789 και στο 1848, αυτός μόνο μπορεί να παρακολουθήσει και να νοιώσει όλη την τραγική σημασία που έχουν όλα τα υπόκωφα αυτά προμηνύματα που περνούν τώρα απαρατήρητα από τα περισσότερα μάτια. Σε συχνές συνεδριάσεις του σοσιαλιστικού κόμματος γίνεται προσπάθεια τώρα να βρεθεί ένα *modus vivendi* και να εναρμονισθεί η φωνή του Ερβέ και των οπαδών του με όλες τις άλλες φωνές. Με δυσκολία κρύβονται οι εμφύλιοι σπαραγμοί

και οι αντικρατικές κινήσεις των δύο πτερύγων του σώματος του σοσιαλισμού. Η μία, συνεπής με τις αρχές της, με τα κοσμοπολιτικά δόγματα του κόμματος, αποκηρύσσει την έννοια της πατρίδας. Η άλλη, πιο συντηρητική και φρόνιμη και υπομονετική, θεωρεί το ζήτημα πρόωρο. Και η προχθεσινή τους συνεδρία να εναρμονισθούν σε πτήση κοινή ενθυμίζει, πολύ ενθυμίζει, τους πρώτους σπαραγμούς της χριστιανικής θρησκείας και τις πρώτες λογομαχίες μεταξύ του αποστόλου Πέτρου του συντηρητικού και του Παύλου, της αριστερής πτέρυγας, που αποτεινόταν σε όλα τα έθνη, αδιακρίτως πατρίδας και φυλής. Η παρομοίωση δεν είναι καθόλου τολμηρή. Ο σοσιαλισμός είναι θρησκεία — γίνεται θρησκεία. Δηλαδή απευθύνεται στις ανάγκες του σημερινού ανθρώπου και εξαγιάζει τα ένστιχτα τα πιο επιτακτικά και υπερτροφικά της σημερινής ζωής.

Κοιτάζτε όλες τις θρησκείες: ο Ιουδαϊσμός, επειδή απευθυνόταν σε λαό μισόξενο, εγωιστή και σκληρό, αποτάθηκε στις τρεις αυτές χαρακτηριστικές νότες της ιουδαϊκής ψυχής και αποκάλυψε στην κοινή λατρεία τον Ιεχωβά, θεό μισόξενο, εγωιστή και σκληρό.

Ο Χριστιανισμός, επειδή απευθυνόταν σε λαό κουρασμένο από τόσο προηγθέντα πολιτισμό, εξαντλημένο από την προϋπάρξασα πληθώρα ζωής, λυπημένο απ' όσα είδε, αποτάθηκε και αυτός στις ιδιότητες της τότε ψυχής και θεοποίησε τη λύπη κι αγίασε την κούραση της ζωής και την περιφρόνηση του κόσμου τούτου κι ανακήρυξε Θεό πανάγαθο που μακαρίζει τους κλαίοντες και ευλογεί τους πτωχούς τω πνεύματι... Και εννοήθηκε κι απλώθηκε παντού, γιατί ανταποκρινόταν σε ανάγκες ψυχικές που δημιουργήθηκαν εκ λόγων ιστορικών.

Αλλά στο διάβα τόσων αιώνων οι όροι της ζωής άλλαξαν κι επομένως και οι ιδιότητες της ψυχής μεταβλήθηκαν και συμμορφώθηκαν με τους καινούργιους αυτούς όρους. Ύστερα από τη Γαλλική προπάντων Επανάσταση έγινε πλεια* ολοφάνερο πως χρειαζόταν μια καινούργια θρησκεία για ν' ανταποκρίνεται τέλεια και να εφάπτεται σ' όλα τα σημεία με τις καινούργιες ανάγκες και ιδιότητες της ψυχής.

Κι αναφάνηκε με τέτοιες αξιώσεις ο σοσιαλισμός.

Μαρξ ο νομοθέτης, Λασσάλ ο απόστολος Παύλος, Ζωρές σήμερα ο Πατριάρχης και Ερβέ ο ρηξικέλευθος αιρεσιάρχης.

Είδαν οι ιδρυτές των νέων δογμάτων ότι η αδικία και η αθλιότητα μαστίζουν τις μεγαλύτερες τάξεις του λαού. Ένοιωσαν πόσο μπορούσαν να εκμεταλλευθούν τα μίσση που καταστάλαξαν τόσους αιώνες στα κατώτερα στρώματα της νεότερης κοινωνίας, ψυχολόγησαν τη σημερινή ψυχή και μόρφωσαν κατάλληλη, επίκαιρη, που γέμισε όλα τα κενά, θρησκεία. Πήρε η νέα θρησκεία από την προηγούμενη την ευσπλαχνία, την ιδέα της ισότητας και

αδελφότητας, αλλ' επειδή ο άνθρωπος γνωρίστηκε και με την επιστήμη, πρόσθεσε και άλλα συστατικά διάφορα* της προηγούμενης. Αφού μέλλουσα ζωή δεν υπάρχει, κήρυξε, τότε πρέπει να απολαύσουμε τη ζωή τούτη, διότι είναι η μόνη. Κι έτσι τεχνικότατα ο σοσιαλισμός έξαψε τα πάθη, εξόγκωσε τα ένστιχτα, έβγαλε κάθε χαλινό από τις ορέξεις, άνοιξε το κλουβί στο κτήνος που πηγαινοέρχεται μέσα σε κάθε ψυχή κι έτσι, χωρίς καλά καλά να το έχουμε ακόμα αντιληφθεί, βρίσκεται η ανθρωπότητα στο πιο επικίνδυνο σημείο που βρέθηκε ποτέ. Αφ' ενός οι αρχηγοί της καινούργιας θρησκείας είναι τυφλωμένοι από τα προσωπικά συμφέροντα, γιατί η ευσπλαχνία που ήταν ειλικρινής στην αρχή κατάντησε σήμερα δόλωμα προς άγρα ψήφων και δεν βλέπουν μακρύτερα από το εγώ τους και κινούν ελατήρια χωρίς να μπορούν ή χωρίς να θέλουν να δουν τα αποτελέσματα. Αφ' ετέρου έχουμε μάζα άμορφη και πολύμορφη και παντοδύναμη που ανακινείται κι αναταράσσεται χαμηλά στην κοινωνία, θεριεμένη από τα μίση του παρελθόντος, οπλισμένη από τις θεωρίες του παρόντος, χειραφετημένη από τους φόβους του μέλλοντος, που η προηγούμενη τουλάχιστον θρησκεία έσειε απειλητικά και τελέσφορα μπροστά στις ορέξεις που μ' ανοιχτό το στόμα εφώναζαν και τότε, αλλά σιγά και φοβισμένα, πως πεινούνε...

Και είναι πυρετός και είναι κάτι φρικωδώς υπέροχο να παρακολουθεί κανείς απ' εδώ, από την Ιερουσαλήμ της νέας θρησκείας που είναι το Παρίσι, την εξέλιξη της μεγαλοφάνταστης τραγωδίας.

Το διονυσιακό μεθύσι του αρχαίου χορού ξανάρχεται πάλι και η αμείλιχτη ειμαρμένη που διηύθυνε αγέλαστη τις μοίρες των ηρώων μπροστά στην ιερή Θυμέλη υψώνεται πάλι, αγέλαστη πάλι, η ίδια, η απαράλλακτη, στο δράμα της νεότερης ζωής.

Προκηρύξεις κάθε μέρα στους δρόμους που καλούνε τους εργάτες σε συλλαλητήρια, εκκλήσεις σπασμωδικές ρητόρων, λόγια ωμά και κόκκινα, αιρέσεις και παραφωνίες και πείνα και αγανακτήσεις και έλλειψη θρησκείας —επεισόδια όλα και στιχομυθίες και αλλαγές σκηνικών και αντεγκλήσεις ηρώων και απάνω το χέρι της ειμαρμένης που σπρώχνει στη λύση... Το βλέπεις. Και όμως μένεις ακίνητος, μαγεμένος από το υπέροχο θέαμα, βέβαιος πως η φωνή σου δεν μπορεί ν' ακουσθεί. Και αισθάνεσαι το τραγικό ανατρίχιασμα που θα αισθανόταν ο αρχαίος Έλλην όταν θα έβλεπε στο θέατρο του Διονύσου τον Οιδίποδα να σπεύδει στον όλεθρο ή τον Αγαμέμνονα να πατεί το κόκκινο χαλί που του έστρωνε η Κλυταιμήστρα και να μπαίνει στο παλάτι.

Κι αισθάνεσαι βαθύτερα εσύ το ανατρίχιασμα, γιατί στο νεότερο αυτό δράμα δεν είσαι μόνο θεατής αλλά και συγγραφέας αλλά και ηθοποιός και το χαλί που στρώνεται από κάτω και ξετυλίγεται και ξετυλίγεται ματώνει και τα δικά σου πόδια.

ΑΚΡΙΤΑΣ

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΧΡΕΩΚΟΠΗΣΕ;

Ο Καζαντζάκης γράφει το δοκίμιο αυτό τον Νοέμβριο του 1909, δανειζόμενος τον τίτλο του από σχετική δήλωση του κριτικού λογοτεχνίας Ferdinand Brunetière πως η επιστήμη ως ηθική δύναμη έχει στην πραγματικότητα χρεωκοπήσει. Διαιρεί τους ανθρώπους σε δύο κατηγορίες, όσον αφορά στις προσδοκίες τους απέναντι στην επιστήμη: α) σε εκείνους που απαιτούν από αυτή ευδαιμονιστικό και ηθικό προορισμό και β) σε εκείνους που προσεγγίζουν την επιστήμη αισθητικά και θεωρούν ότι αυτό που μπορεί μόνο να κάνει είναι να επεκτείνει αέναα τη γνώση της διάνοιας και να φέρνει νέες ανακαλύψεις. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επιστήμη είναι πράγματι χρεωκοπημένη αν απαιτούμε από αυτή ηθικό σκοπό και αποτέλεσμα. Μόνο αν την προσεγγίσουμε αισθητικά δεν είναι χρεωκοπημένη.

Δυστυχώς τα «Παναθήναια» δεν είναι επιθεώρηση καθαρώς φιλοσοφική και δεν είναι επομένως δυνατό να μου δοθούν όσες στήλες μου ήταν απαραίτητες διά μία λεπτομερώς αναλυτική απολογία σε όσα αντιτάχθηκαν από τον κ. Αρέτα (Παναθ. 15 Οκτ. σ. 25-26).

Ούτω μόνο θα παρεχόταν ευκαιρία να εξετασθούν κάποια ζητήματα θιγόμενα στην κριτική του σπουδαιότατα και τα οποία βεβαίως ήταν αδύνατον εκτεταμένα ν' αναλυθούν σε εναίσιμο διατριβή:

α') Γιατί ο Νίτσε, ο οποίος αναντίρρητα πάνω απ' όλα ήταν μέγας ποιητής, δύναται εν τούτοις και ν' αποτελέσει θέμα φιλοσοφικής μελέτης, όντας ένας από τους κορυφαίους προδρόμους του «Πραγματισμού» (Παραδόσεις 1908, René Berthelot, στη Σορβόννη: «Nietzsche et le Pragmatisme»).

β') Γιατί, όσον αφορά τη νεότερη αναπόσπαστη συσχέτιση του Φιλοσοφικού Δικαίου με την Κοινωνιολογία, ο Νίτσε βαθύτατα ενδιαφέρει τη Φιλοσοφία του Δικαίου, η οποία όχι αφηρημένα πλέον και a priori ερευνά την αρχή και το τέλος του δικαίου, αλλά σε στενότερη συσχέτιση με τις λοιπές εκφάνσεις του κοινωνικού βίου: (Giuseppe Carle, Nuova Antologia, Marzo 1901).

γ') Γιατί την εποχή μας θεωρώ εποχή εντελώς αρνητική και μεταβατική, η οποία συναισθάνεται με νευρικότητα την ανάγκη ενός δόγματος, επί του οποίου να στηρίξει και να δικαιολογήσει τη ζωή και την προσπάθεια και την ελπίδα. Εποχή παρακμής; Ακμής; Ωδίνες τοκετού ή αγωνία ετοιμοθάνατου; Αδύνατο ν' αποφανθεί κανείς εκ των προτέρων. Κατά τον Νίτσε, εποχή τοκετού, εγκυμονούσα τον Υπεράνθρωπο.

δ') Τέλος πολύ θα επιθυμούσα να διευκρινίσω αναλυτικότερα τι εννοούσα όταν, ενθυμούμενος την περίφημη έκφραση του Brunetière, μιλούσα περί της *χρεωκοπίας της επιστήμης*.

Το ζήτημα τούτο, που ανατάραξε προ ελαχίστων έτι ετών τους επιστημονικούς κύκλους της Ευρώπης, ουδαμώς εισέτι συζητήθηκε από εμάς. Και όμως είναι σπουδαιότατο: πώς υποδέχθηκαν μετά τις θαυμάσιες ανακαλύψεις του παρελθόντος αιώνας την επιστήμη, τι ελπίδες στήριζαν πάνω της, τι ορίζοντες ζήτησαν από αυτή να μας αποκαλύψει, τι υποσχέσεις μας έδωσε και τι πραγματοποίησε.

Οι πλείστοι των επιστημόνων θυσιάζουν τη ζωή και τη χαρά της ζωής ολόκληρη στην επιστήμη, χωρίς ποτέ να αναμετρήσουν ακριβώς ποια είναι η αξία του νέου τούτου ειδώλου· πιστεύουν τυφλά σε αυτή σαν σύμβολο πίστεως με τον ίδιο στενοκέφαλο φανατισμό όπως και οι θρησκώληπτοι, τους οποίους τόσο ειρωνεύονται και περιφρονούν. Οι πλείστοι των επιστημόνων τελείως αγνοώντας ή μη εννοώντας τις κριτικές φιλοσοφικές αναλύσεις της τελευταίας δεκαετίας ουδαμώς εξετάζουν μήτε κάτι απώτερο και ευρύτερο από την επιστήμη ζητούν μήτε τι αυτή είναι ικανή να δώσει.

Η κριτική αυτή εξέταση της αξίας της επιστήμης, η οποία πρέπει να προτάσσεται πάσης επιστημονικής έρευνας, τα μέγιστα ενδιαφέρει ευρύτατο κύκλο ανθρώπων· ας μου επιτραπεί να πραγματευθώ το ζήτημα τούτο δι' ολίγων.

***

Πρώτος ο Καντ περιόρισε τις φιλοδοξίες και διέγραψε τα όρια του ανθρώπινου λογικού και καθόρισε στην επιστήμη το ασφαλές έδαφος της δικαιοδοσίας αυτής. Αντί να στηριχθεί πάνω σε κάποια γενικά αξιώματα που δημιουργήθηκαν υπό του ίδιου πνεύματος και να οικοδομήσει επ' αυτών σύστημα μεταφυσικό, δίνοντας ιδίαν και ούτος απάντηση στα μεγάλα προβλήματα τα οποία προαιωνίως απασχολούν τον άνθρωπο, ο Καντ τουναντίον προέβη μέγιστο βήμα, διακηρύσσοντας ότι είναι ανάγκη, προ πάσης διατυπώσεως μεταφυσικής θεωρίας, να δούμε πρώτα μέχρι ποιου σημείου κατανοήσεως δύναται να φθάσει το ανθρώπινο πνεύμα.

Και επήλθε τότε η μεγάλη ανακάλυψη του Καντ διά της οποίας υψώθηκε ανυπέρβλητο πλέον τείχος για τις μεταφυσικές πτήσεις της ανθρώπινης διανοίας, η ανακάλυψη ότι οι ιδέες του *τόπου* και του *χρόνου* δεν είναι αντικειμενικές, που υπάρχουν έξω από εμάς, αλλά υποκειμενικές, στοιχεία απαραίτητα της γνώσεως. Μόνο εν τόπω και χρόνω δυνάμεθα ν' αντιληφθούμε κάτι, άρα μόνο φαινόμενα αντιλαμβανόμαστε, ουδέποτε δε τα «όντως όντα».

Περικλεισμένοι εντός του κόσμου των φαινομένων, αδυνατούμε να γνωρίσουμε την πραγματικότητα. Και ο Σπινόζας δίδασκε ότι μόνον φαινόμενα υπάρχουν, αλλ' ο Καντ λαμβάνει το φαινόμενο υπό ευρύτερη έννοια: όχι διότι υπάρχει πραγματικότητα υπάρχουν τα εξ αυτής απορρέοντα φαινόμενα, αλλ' επειδή είμαστε πλασμένοι ούτως ώστε τα πράγματα να

μας είναι αντιληπτά μόνο εν τόπω και χρόνω. Υπάρχουν τώρα όπισθεν των φαινομένων τούτων τα όντως όντα; Ουδέποτε θα δυνηθούμε να μάθουμε. «Οι γνώσεις μας, λέγει ο Καντ, είναι μία χώρα την οποία δυνάμεθα ν' αντιληφθούμε ότι είναι νήσος. Περιβαλλόμαστε υπό του ωκεανού του αγνώστου. Όταν εξέλθουμε της εμπειρίας, σκότος βαθύ. Η Κριτική του άδολου λογισμού δεν φωτίζει το περίξ ημών άγνωστο, αλλά εξηγεί τον λόγο για τον οποίο αδυνατούμε να δούμε».

Μιας μόνον άρα πραγματικότητας την ύπαρξη δυνάμεθα ακραδάντως να βεβαιώσουμε: την ύπαρξη των φαινομένων. Ούτως αινίγματα τα οποία απασχόλησαν επί χιλιάδες έτη την ανθρωπότητα εξαφανίζονται τώρα διά της ανακαλύψεως ταύτης του Καντ: ο κόσμος π.χ. δημιουργήθηκε εν χρόνω; Αφού ο χρόνος προϊόν του πνεύματός μας, τότε τοιαύτη ερώτηση δεν δύναται να προβληθεί. Κατά τον αυτόν τρόπο ο Καντ απομακρύνει, αποδεικνύοντας μάταια πάσα περαιτέρω συζήτηση περί του πέρα των αισθήσεών μας κόσμου, περί Θεού, ψυχής, όντως όντων κ.λπ.

Μεταφυσική άρα, όπως εννοούσαν ταύτην οι προ τον Καντ που μιλούσαν για θεολογία και φιλοσοφία, αδύνατον πλέον να υπάρξει. Υπάρχει όμως η επιστήμη η οποία περί φαινομένων μόνο αποστολή έχει με πλήρη αρμοδιότητα ν' ασχοληθεί.

Αλλά και ενταύθα δεύτερος υπεισέρχεται περιορισμός: η επιστήμη δεν δύναται να είναι αληθής παρά μόνο για όσα όντα έχουν τους νόμους του ημετέρου πνεύματος. Ωστε η επιστήμη ουχί περί πάντων των φαινομένων αλλά περί ορισμένων μόνο δικαιούται μετά κύρους ν' αποφανθεί. Στην ερώτηση π.χ.: «υπάρχει αρμονία ή όχι στο σύμπαν;» η επιστήμη, συμφώνως προς τον διττό τούτο περιορισμό, ως εξής μόνο δύναται ν' απαντήσει: α') αντικειμενικώς, εκτός της ανθρώπινης διανοίας, αν υπάρχει αρμονία στο σύμπαν ή όχι, αδύνατον ν' αποφανθώ, β') η αρμονία αύτη υπάρχει στο ανθρώπινο πνεύμα και μόνο σε αυτό. Άλλες διάνοιες διαφορετικές, κατώτερες ή ανώτερες, τελείως διαφορετικώς είναι δυνατόν ν' αντιλαμβάνονται την αλληλουχία των φαινομένων.

Ωστε κατά τον Καντ την αλήθεια υπό τοιούτους μόνο γιγαντιαίους περιορισμούς δύναται ν' ανεύρει η επιστήμη. Ουδεμία ποτέ ελπίδα να λύσουμε τα μεγάλα, εναγώνια προβλήματα περί Θεού, ψυχής, μελλούσης ζωής κ.λπ. Εκδιωκόμενοι πανταχόθεν, αφού είδαμε καθαρά ύστερα από τόσους αιώνες ότι ασκόπως τόσες διάνοιες καταδαπάνησαν όλη τους την ένταση και τη ζωή σε ζητήματα ανθρωπίνως αδύνατα να λυθούν, συνωθούμαστε σε ορισμένη τάξη φαινομένων, σε αυτά ζητώντας τουλάχιστον να βρούμε την αλήθεια. Και ως ιδανικό ασφαλούς επιγνώσεως της αληθείας θεωρούσε ο Καντ τα μαθηματικά.

***

«Ποια η αποστολή μας επί της γης ταύτης;» ρωτά ο μέγιστος των συγχρόνων μαθηματικών H. Poincaré. «Η ζήτηση της αληθείας είναι η μόνη αντάξια της διανοίας μας αποστολή». Δυνάμεθα σκοπό της ζωής μας να θέσουμε την ανακούφιση των ανθρώπων από τη δυστυχία· αλλά το ιδανικό τούτο, καθό ανεπίτευκτο, είναι ματαιοπονία άσκοπη: η δυστυχία αιωνίως θα υφίσταται για όσο χρόνο η ζήτηση της αληθείας θα ωθεί το ανθρώπινο γένος προς την πρόοδο. Ουδεμία δε σχέση προόδου και ευτυχίας· η πρόοδος είναι κάτι πραγματικό, η οπισθοδρόμηση ή η στασιμότητα φυσιολογικώς εντελώς αδύνατο. Η ευτυχία τουναντίον είναι η αιωνία χίμαιρα της ανθρωπότητας. Οιαδήποτε κατάσταση προς την οποία ως προς ευτυχία αποβλέπομε, απογοητεύει ευθύς ως την κατακτήσουμε, αιωνίως ζητούμε κάτι άλλο, δεν γνωρίζομε ποιο, αρκεί μόνο να είναι διαφορετικό του εκάστοτε υπάρχοντος. Ώστε ουχί η ευτυχία η οποία ουδέποτε κατορθώνεται, αλλά η εύρεση της αληθείας πρέπει, κατά τον Poincaré, να είναι ο σκοπός τής ζωής μας.

Αλλά μήπως δυνάμεθα να φθάσουμε την αλήθεια ποτέ; Ή μήπως και αυτή είναι χίμαιρα και, όπως το πλήθος των ανθρώπων φέρεται τυφλά προς την ευτυχία, μήπως κατά τον αυτόν τρόπο και οι εκλεκτοί, οι σοφοί, τυφλά και ασκόπως φέρονται προς την αλήθεια; Μήπως και στα ειδικά ακόμη φαινόμενα στα οποία ο Καντ περιόρισε το δυνατό της ευρέσεως της αληθείας, στα μαθηματικά π.χ., δυνάμεθα ν' ανεύρουμε την αλήθεια, τη μία, την αδιάσειστη;

Ότι ο Καντ άρχισε προ ενός αιώνας, ο Poincaré το συμπλήρωσε προ ολίγων ετών. Μέχρι τότε και ο πλέον αδιάλλακτος και λυσσώδης σκεπτικιστής και ο αρνούμενος έτι τα πορίσματα των εμπειρικών μεθόδων και ουδεμία πίστη αποδίδων στην επιστήμη προ των μαθηματικών αναγκαζόταν μετά σεβασμού να σταματά και να υποκύπτει, αναγνωρίζοντας ότι επιτέλους είναι δεδομένο στον άνθρωπο να βρίσκει μία αδιάσειστη αλήθεια, τη μαθηματική.

Και ιδού τώρα ο μέγιστος των συγχρόνων μαθηματικών, αυτός που εμβάθυνε πάνω από κάθε άλλον στα μυστήρια αυτών, διακηρύσσει μετά τόσης τραγικής ηρεμίας ότι σχετική και η αλήθεια των μαθηματικών, τα αξιώματα του «παλαιού καλού καιρού» τα μεταβάλλει σε μετριόφρονες ορισμούς εξίσου αληθείς με τους αντιθέτους, κεκτημένους δε μόνο το πλεονέκτημα της ευκολίας: είναι «*plus commodes*».

Η ευκλείδειος π.χ. γεωμετρία είναι αληθής; Η ερώτηση αυτή θα φαινόταν επιπόλαια στον Poincaré. Θα ήταν σαν να τον ρωτούσατε: το μετρικό σύστημα των αρχαίων ήταν ακριβές; Δυνάμεθα να φαντασθούμε (όπως έπραξαν ήδη ο Ρήμαν και η κυρία Λομπατσέφκη) γεωμετρία τελείως διαφορετική της ήδη υπάρχουσας, της ευκλειδείου. Όλες αυτές οι γεωμετρίες εξίσου αληθείς, αλλ' η ευκλείδειος έχει εφ' όλων το πλεονέκτημα της ευκολίας, είναι *plus commode*. Αλλά περιέχει περισσότερη των λοιπών δόση αληθείας; Ανταποκρίνεται η ευκλείδειος

γεωμετρία προς κάποια οιαδήποτε πραγματικότητα; Οι ερωτήσεις αυτές είναι κενές πάσης εννοίας.

Η γη κινείται περί τον ήλιο ή ο ήλιος περί τη γη; Εξίσου αληθή δύνανται να είναι αμφότερα. Αλλά διά το ανθρώπινο πνεύμα ευκολότερο είναι να φαντασθούμε και να παραδεχθούμε το πρώτο.

Σημειωτέο όμως καλώς ότι ο Poincaré ουδαμώς λέγει ότι πάντα ταύτα είναι παίγνια της ατομικής ιδιοτροπίας· είναι ενδιάθετη, αναλλοίωτη ανάγκη του εγκεφαλικού μας μηχανισμού. Οι σχέσεις των φαινομένων αιωνίως έτσι θα παρουσιάζονται σε μας εξαιτίας της κατασκευής του ημετέρου λογικού.

Μέχρι τότε γνωρίζαμε ότι ο ανθρώπινος νους ουδέποτε θα κατορθώσει να υπερβεί τα διαγεγραμμένα όριά του και να δει τι υπάρχει πέραν των αισθήσεων. Γνωρίζαμε προσέτι ότι και οι αισθήσεις αυτές πάνω στις οποίες βασίζεται άπασα η εμπειρία μας, μας απατούν και παραμορφωμένο μεταβιβάζουν στον εγκέφαλό μας τον εξωτερικό κόσμο. Αλλά στηρίζαμε στο τέλος την τελευταία μας ελπίδα στις μαθηματικές επιστήμες· εκεί, λέγαμε, ουδεμία αμφιβολία, ουδείς σκεπτικισμός χωρεί. Και η ελπίδα αυτή ιδού εκλείπει.

***

Ας αναλογισθούμε τώρα την αισιόδοξη ρήση του Poincaré: «ποια η αποστολή μας επί της γης ταύτης; Η ζήτηση της αληθείας είναι η μόνη αντάξια της διανοίας μας αποστολή». Τραγικότερη τραγωδία ουδέποτε έπαιξε η ανθρώπινη ψυχή: να γνωρίζεις ότι αν αξίζει να ζεις, αξίζει εάν προορισμό της ζωής σου θέσεις την εύρεση της αληθείας. Και να γνωρίζεις συγχρόνως ότι η αλήθεια αυτή είναι φύσει απολύτως απρόσιτη.

Πώς εξηγείται η αντιφατική αυτή, η δυσπόστατη φαινομενικώς αντίληψη του Poincaré; Πώς, ενώ γνωρίζει περισσότερο από κάθε άλλον την ανικανότητα και τη σχετικότητα της επιστήμης, δεικνύει συγχρόνως τόση αισιοδοξία και διακηρύσσει αφ' ενός μεν ότι σκοπός της ζωής μας πρέπει να είναι η εύρεση της αληθείας, αφ' ετέρου δε ότι η αλήθεια αυτή είναι ανέφικτη;

Μέχρι σήμερα, ουδείς νομίζω κατόρθωσε ικανοποιητική να δώσει απάντηση στη φαινομενική ταύτη αντινομία του μεγάλου μαθηματικού. Άλλοι αποδίδουν ταύτη σε σκεπτικισμό, άλλοι σε ταχυδακτυλουργικά παίγνια στα οποία αρέσκεται η διάνοιά του. Μου φαίνεται βαθύτερα πρέπει ν' αναζητήσουμε την εξήγηση: εάν εμβαθύνουμε στοχαστικότερα, η αντινομία μου φαίνεται αυτή ότι παντελώς εκλείπει. Πώς;

***

Η άρση της τοιαύτης αντιφάσεως στενότερα συσχετίζεται με το ζήτημα το οποίο ευθύς εξ αρχής θέσαμε. Η επιστήμη χρεωκόπησε; Και επομένως οι λειτουργοί αυτής δικαιούνται να καταληφθούν υπό απογοητεύσεως και οδύνης και να διακηρύττουν μωρία πάσα προς αυτή πίστη και πεποίθηση;

Εάν χρεωκόπησε ή όχι η επιστήμη, τούτο εξαρτάται εκ των υποχρεώσεων που αναθέσαμε σε αυτή. Σε δύο τάξεις δύνανται να διαιρεθούν οι άνθρωποι ως προς τις υποχρεώσεις που ανέθεσαν στην επιστήμη.

α') Οι πλείστοι προσδοκούν από την επιστήμη ευδαιμονιστικό και ηθικό προορισμό. Η εύρεση της αληθείας πρέπει, κατ' αυτούς, να επιδιώκεται διότι ούτως η ανθρωπότητα θα καταστεί ηθικότερη και ευτυχέστερη. Η επιστήμη είναι μέσο και η ευτυχία —υπό την ευρύτερη αυτής έκφανση— σκοπός. Διά τους ανθρώπους τούτους αναμφισβητήτως η επιστήμη χρεωκόπησε. Ταντάλεια η προσπάθειά μας και η ελπίδα και η απογοήτευση. Οι καρποί του δένδρου της γνώσεως απομακρύνονται απροσπέλαστοι, αμέσως μόλις υψώσουμε τα χέρια για να τους δρέψουμε.

Υπό την ηθικοθησκευτική ταύτη έποψη κρίνοντας τον προορισμό και τις δυνάμεις της επιστήμης ο Brunetière κήρυξε αυτή προ είκοσι περίπου ετών χρεωκοπημένη, αντιπροσωπεύοντας με τη γραφική του αυτή διατύπωση το άμετρο πλήθος των ανθρώπων που στηρίζουν υπερμέτρως τις ελπίδες τους περί εσωτερικής βελτιώσεως της τύχης της ανθρωπότητας στην επιστήμη και αποδίδουν σε αυτή, με μονομερή εκδήλωση της ενδιάθετης βούλησής τους, υποχρεώσεις τις οποίες η επιστήμη αδυνατούσε να εκπληρώσει.

β') Υπάρχει και δεύτερη τάξη ανθρώπων, ολιγάριθμη, η οποία προορισμό της επιστήμης θέτει ουχί ωφελμιστικούς και ηθικούς σκοπούς ούτε καν την εύρεση της απολύτου, αντικειμενικής αληθείας, διότι καλώς γνωρίζει ότι τοιαύτη αλήθεια ή δεν υπάρχει ή και αν υπάρχει είναι τελείως αδύνατον σε μας όχι μόνο να τη βρούμε αλλά και αν τυχόν αποκαλυφθεί να την αντιληφθούμε. Δι' αυτούς, *η επιστήμη είναι το θαυμάσιο όργανο της ημετέρας διανοίας, διά του οποίου αενάως προ αυτής επεκτείνεται και μετατοπίζεται, ευρύτερο και φωτεινότερο, το θέαμα της ζωής.* Δι' αυτούς άρα η επιστήμη ουδαμώς χρεωκόπησε. Ουδαμώς είναι πηγή απογοητεύσεων και άρνηση εκπληρώσεως των υποχρεώσεών της. Τουναντίον δύναται να είναι πηγή ακένωτης ευγνωμοσύνης και ενθουσιασμού. Πολύτιμο είναι τηλεσκόπιο και μικροσκόπιο που αποκαλύπτει σε μας την τραγική, αεί ρέουσα εναλλαγή των φαινομένων και καθιστά αυτό και μόνο τη ζωή μας υποφερτή και αστείρευτα, οιονεί θεϊκώς, ηδονική.

Αλλά στο ύψος της αντιλήψεως ταύτης ελάχιστες διάνοιες μέχρι σήμερον κατόρθωσαν να φθάσουν και αφού έφθασαν να κρατηθούν επ' αυτής γαλήνιες και ολύμπιες. Όσο και αν

προσπαθούμε να έχουμε θάρρος και να εκπέμπουμε αισιόδοξες κραυγές, απαιτείται τιτάνιος ηρωισμός ή ασκητική εγκάρτηση και υποταγή διά ν' αντιλαμβανόμαστε ούτω την επιστήμη. Απαιτείται υπεράνθρωπη αντοχή διά να δυνηθούμε, παρ' όλους τους περιορισμούς των φιλοδοξιών μας και το ανεκπλήρωτο των πόθων μας, χαρμόσυνα και διονυσιακά ν' αποδεχθούμε την ούτως απογυμνωθείσα της βασιλικής αυτής πορφύρας ύπαρξη. Απαιτείται συνολική και εκ βάθρων μεταβολή της ανατροφής μας, ούτως ώστε το ηθικό αντίκρισμα του επί της γης προορισμού μας, το οποίο εγκαινιάστηκε, κατά τον Νίτσε, υπό του Σωκράτη και συνεχίστηκε υπό του Χριστιανισμού, αντικατασταθεί υπό του αισθητικού αντικρίσματος της ζωής.

Λίαν ασαφώς και υποσυνείδητα διείδε τη σωτηρία ταύτη ο Νίτσε. Στους φιλοσόφους της σήμερον κατά εκλάμψεις ασυστηματοποίητες φωτίζεται η υψίστη αύτη κορυφή, επί της οποίας και μόνης δύναται καταφεύγοντας ο εκλεκτός του συγχρόνου πολιτισμού να βρει ου μόνον γαλήνια ολυμπιότητα*, αλλά και τον εσωτερικό και βαθυστόχαστο ενθουσιασμό προς εργασία φωτεινή και δράση πειθαρχημένη.

Ο Renan, ύστερα από τους προώρους και νεανικούς ενθουσιασμούς του κατά τα μέσα του παρελθόντος αιώνας, διά την επιστήμη προς την οποία ως προς θρησκεία του μέλλοντος απέβλεπε, είδε καθαρά την ανικανότητά της και υπέροχος σκεπτικιστής, γαλήνιος κατόρθωσε κατά τα τέλη του βίου του από της υψηλοτάτης ταύτης πνευματικής κορυφής να θεάται τον κόσμο.

Ο Marcellin Berthelot, τουναντίον, όταν είδε καθαρά τη σχετικότητα της επιστήμης, στην οποία είχε αφιερώσει τη ζωή του ολόκληρη, δεν μπόρεσε να αντέξει και οι επιστολές του προς τον ένδοξο και επιστήθιο φίλο του Renan τραγικότητα αποκαλύπτουν σε μας σήμερον την πικρότατη απογοήτευση που κυρίευσε την ψυχή του.

***

Συμφώνως προς τα ανωτέρω, σαφέστατα δικαιολογείται τώρα ο κατ' επιπόλαια αντίληψη αντιφατικός προς τις πεποιθήσεις του ενθουσιασμός του Poincaré προς την επιστήμη. Κατόρθωσε και ούτος μετά του Renan ν' ανέλθει στην ύψιστη διανοητική κορυφή στην οποία μέχρι τότε ανήλθε ο άνθρωπος και από την οποία βλέπει δύο τινά:

α') Τίποτε εξ όσων ουσιωδέστατα μας ενδιαφέρουν δεν είναι δυνατόν να γνωρίσουμε ποτέ. Όλα διαδοχή φαινομένων, τα οποία ταξιθετεί και εναρμονίζει η ιδιάζουσα κατασκευή του εγκεφάλου μας. «Η ζωή, όπως ο ίδιος ο Poincaré λέγει, βραχύ επεισόδιο μεταξύ δύο αιωνιοτήτων θανάτου και στο επεισόδιο τούτο η σκέψη αυτή δεν διήρκεσε ούτε θα διαρκέσει περισσότερο από στιγμή. Η σκέψη αστραπή είναι μεταξύ δύο ατερμόνων νυκτών».

β') Έστω! (Την ηρωική ταύτη λέξη ελάχιστοι μέχρι σήμερα κατόρθωσαν να προφέρουν χωρίς να γίνουν θρύμματα). Έστω. «Οφείλομε, προσθέτει ο ίδιος Poincaré, να υποφέρουμε, οφείλομε να εργασθούμε, οφείλομε να πληρώσουμε τα εισιτήριά μας στο θέαμα της ζωής».

Και το νενομισμένο έτι μειονέκτημα του ότι δεν δυνάμεθα να βρούμε την αλήθεια ποτέ καθίσταται ούτω πολυτιμότερο πλεονέκτημα, διότι ούτω το θέαμα γίνεται εναγωνίως και πολυπόικιλα ενδιαφέρον και άνευ διακοπής και τέλους.

Διά τους ούτως ηρωικώς αποδεχομένους όλη τη φρικτή τραγικότητα της εφήμερης, τυχαίας, φωσφορίζουσας υπάρξεώς μας, η επιστήμη δεν χρεωκόπησε, χωρίς να ευθύνεται ουδαμώς για τις υποχρεώσεις, τις οποίες ηθικολόγοι αυθαιρέτως της επέβαλαν.

Εκπληρώνει ανά πάσα στιγμή τον προορισμό της: φακός μαγικός και υπέροχος μας αποκαλύπτει ολοένα διαυγέστερα την αενάως εκτυλισσόμενη κινηματογραφική αλληλουχία των φαινομένων της ζωής.

N. KAZANTZAKHS

ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΠΙΣΤΕΩΣ

Η *Ομολογία πίστεως* δημοσιεύεται στις 16 Φεβρουαρίου 1925 στη *Νέα Εφημερίς* Ηρακλείου. Όπως αναφέρει ο Καζαντζάκης, πρόκειται για την απολογία που υπέβαλε στις ανακριτικές αρχές όταν οδηγήθηκε για ένα εικοσιτετράωρο στη φυλακή μετά από την πολιτική του ανάμειξη στο κομμουνιστικό κίνημα των δυσαρεστημένων προσφύγων και απομάχων της Μικρασιατικής εκστρατείας στην Κρήτη.

ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΓΝΩΜΕΣ

ΤΟ «ΠΙΣΤΕΥΩ» ΕΝΟΣ ΙΔΕΟΛΟΓΟΥ

Κύριε Διευθυντά,

Επειδή έγινε τελευταία θόρυβος σχετικά με τ' όνομά μου θα σας παρακαλέσω να δημοσιεύσετε την ακόλουθη «ομολογία της πίστεώς μου», απaráλλακτα όπως την υπέβαλα και στην ανακριτική αρχή.

Στις μέρες αυτές όπου τρομοκρατείται ο ελεύθερος πολίτης, χρέος μου απλούστατα θεωρώ να διατυπώσω φανερά και με σαφήνεια, όσο το δυνατόν λιγόλογα την ιδεολογία μου.

Αν θεωρηθεί επικίνδυνη για το σημερινό* κρατικό καθεστώς μας, θα περιμένω ήσυχα την καταδίωξή μου και την τιμωρία.

ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΠΙΣΤΕΩΣ

Ι - Πιστεύω ότι το σύγχρονο αστικό καθεστώς κατέστη πλέον ανίκανο να ρυθμίσει τις σύγχρονες ανάγκες και ανησυχίες του κοινωνικού συνόλου.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΣ. - Στηρίζεται στην άνιση κατανομή του πλούτου, στην ασύστολη εκμετάλλευση των εργαζομένων τάξεων υπό αρπακτικής ισχυρώς οργανωμένης κεφαλαιοκρατίας.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΣ. - Η ολοένα καταρρέουσα ηθική βάση στις σχέσεις μεταξύ των ατόμων παραλύει οποιαδήποτε, εντός του αστικού καθεστώτος, προσπάθεια να στηριχθεί επί ηθικών αρχών η ατομική, οικογενειακή και κοινωνική ζωή των ανθρώπων.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΣ - Η σχεδόν καθολική έλλειψη κάθε ενδιαφέροντος για τα κοινά, η σχεδόν αποκλειστική εξυπηρέτηση της άρχουσας τάξεως υπό της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας εις βάρος της μεγίστης πλειονοψηφίας του λαού καθιστά ανεπαρκή και επιπόλαια οποιαδήποτε αλλαγή προσώπων η θεσμού.

Ταύτα πάντα θεωρώ συμπτώματα της παρακμής μιας τάξεως. Η αστική τάξη απέδωσε —και σε θαυμαστή ποσότητα και ποιότητα— ό,τι μπορούσε στη σκέψη, στην τέχνη, στην επιστήμη, στην πράξη. Πάλεψε εναντίον της προηγούμενης της φεουδαλικής ιδεολογίας,

νίκησε, δημιούργησε, εκτέλεσε τον προορισμό της, αρχίζει ν' αποσυντίθεται και να βαίνει εις εξαφάνιση.

Τοιούτος υπήρξε πάντοτε ο ρυθμός της ιστορίας. Μία τάξη εκάστοτε εναλλάσσουσα — οι βασιλείς, οι ευγενείς, οι αστοί— γεννάται, παλεύει, νικά, δημιουργεί και εξαφανίζεται. Και άλλη τάξη τη διαδέχεται, διαγράφουσα και αυτή στην πάροδο των αιώνων την ίδια μοιραία τροχιά. Ζούμε, ακλονήτως πιστεύω, το τέλος μιας κοινωνικής τάξεως, της αστικής.

II – Ποια τάξη θα τη διαδεχθεί; Η τάξη των εργαζομένων είτε εργάτες είναι ούτοι είτε αγρότες είτε πνευματικοί παραγωγοί.

Η τάξη αυτή διήλθε προ ενός ήδη αιώνος το πρώτο στάδιο της πορείας της, κατά το οποίο προσπαθούσε να εξεγείρει στις τάξεις των αστών το αίσθημα της φιλανθρωπίας και δικαιοσύνης υπέρ των πεινασμένων και αδικουμένων και ikέτευε εξ ονόματος υψηλών ηθικών αρχών να βελτιωθούν οι όροι της ζωής.

Ταχέως όμως σαφώς αντελήφθη ότι η πάλη των τάξεων είναι νόμος ιστορικός, αναπόφευκτος και όπως τα άτομα ούτω και οι λαοί, ούτω και οι κοινωνικές τάξεις διατρέχουν μοιραία τα στάδια της γεννήσεως, της ακμής και της φθοράς.

Ουδεμία τάξη έμενε διά παντός στην εξουσία. Η αστική τάξη θ' ακολουθήσει και αυτή τον απαράγραπτο φυσιολογικό νόμο και τότε η τάξη των εργαζομένων μοιραία θα τη διαδεχθεί.

Η επίγνωση αυτή κατέστη η αφετηρία μιας νέας εντελώς βαθύτερης αντιλήψεως των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων της τάξεως των εργαζομένων. Αντιλήφθηκε για πρώτη φορά ότι χρέος έχει να οργανωθεί, να μορφωθεί, να διατυπώσει ορισμένο πρόγραμμα, αφού έχει κληθεί από ιστορική ανάγκη αργά ή γρήγορα να διαδεχθεί την άρχουσα σήμερα αστική τάξη. Τοιουτοτρόπως σιγούν, συνειδητά πλέον, αναγκασμένα από τον ιστορικό ρυθμό, τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα.

Τον ρυθμό τούτο επιτάχυνε απροσδοκίτως ο εκραγείς παγκόσμιος πόλεμος. Ο πόλεμος ούτος μετέβαλε την ψυχική ατμόσφαιρα του κόσμου ότι θ' απαιτούσε γενεά ολόκληρη για να γίνει καταληπτό έπειτα από τη φοβερή ταύτη δοκιμασία της ανθρωπότητας, αμέσως όχι μόνο γίνεται ιδέα αντιληπτή, αλλά και αγωνίζεται να μετουσιωθεί σε πράξη.

Η ψυχική αύτη μεταπολεμική αγωνία, η οξεία συναίσθηση πως είναι ανάγκη πλέον να εξευρεθεί μία λύτρωση από την οικονομική αυτή, κοινωνική, πολιτική και πνευματική αθλιότητα, αποτελεί σήμερα τη μεγάλη παγκόσμια πραγματικότητα.

III - Απέναντι της μεγάλης ταύτης παγκόσμιας πραγματικότητας έχομε τη μικρή πραγματικότητα, την καθαρώς τοπική της Ελλάδος.

Ποια είναι η ελληνική αυτή πραγματικότητα και ποια κατ' ανάγκη ανακύπτει η σχέση μεταξύ της μεγάλης και της μικρής πραγματικότητας;

Μόνο εάν σαφώς απαντήσουμε στο ερώτημα τούτο θα μπορούσαμε ν' αντιληφθούμε το σύγχρονο χρέος μας ως Έλληνες και ως άνθρωποι.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει ακόμη σε τόση οξύτητα και ένταση όσο σε άλλες βιομηχανικώς ή πνευματικώς περισσότερο προηγμένες χώρες η σαφής διαγραφή της πάλης των τάξεων. Εν τούτοις, σήμερα, με τα μέσα της συγκοινωνίας, με τα βιβλία, με τις εφημερίδες, με τις διαλέξεις, με την εργατική παγκόσμια αλληλεγγύη, με τη φοβερή και γονιμότητα πείρα του μακροχρονίου πολέμου, μία ιδέα δεν δύναται να εντοπισθεί σε μία χώρα, αλλά υπερπηδά ταχύτατα τα σύνορα και διατρέχει όλη τη γη.

Διά τούτο είτε θέλουμε είτε μη, είτε είμαστε ώριμοι είτε μη, η παγκόσμια αυτή ιδέα —η οποία σε πολλές ήδη χώρες άρχισε να μεταβάλλεται σε τεράστια δύναμη— θα παρασύρει και την Ελλάδα, χωρίς να την περιμένει να ωριμάσει βιομηχανικώς ή πνευματικώς. Η μικρή τοπική πραγματικότητα θα παρασυρθεί από τη μεγάλη.

Ποιο λοιπόν είναι το χρέος μας; Πιστεύω βαθύτατα ότι το χρέος των δυναμένων να έχουν επίδραση στον τόπο μας είτε επί του πεδίου της σκέψεως είτε επί του πεδίου της δράσεως είναι αυτό: να προσαρμόσουμε τη μικρή μας πραγματικότητα στη μεγάλη. Πώς; Μορφώνοντας, φωτίζοντας τον λαό, τονώνοντας τις ανώτερες ηθικές αρχές που απομένουν ακόμη, καταδεικνύοντας όχι μόνο πλέον τα δικαιώματα, αλλά και τις υποχρεώσεις τις οποίες έχει μία τάξη η οποία μέλλει ν' αναλάβει ευθύνες.

Μόνο εάν τοιουτοτρόπως προπαρασκευάσουμε τον λαό θα είμαστε σε θέση, όταν θα έλθει η μοιραία κρίσιμη στιγμή, να προσαρμόσουμε τη σημερινή παγκόσμια ορμή προς αναδημιουργία με τις ιδιαίτερες συνθήκες του τόπου μας, με την ειδική ψυχολογία της ιστορίας και του λαού μας.

Ο αγώνας, όπως τον αντιλαμβάνομαι, δεν είναι απλώς οικονομικός. Η οικονομική χειραφέτηση είναι μόνο μέσο προς ψυχική και πνευματική χειραφέτηση του ανθρώπου. Δεν ζητούμε ν' ανατρέψουμε την θρησκεία, την οικογένεια, την πατρίδα, αλλά να δώσουμε ανώτερο, βαθύτερο περιεχόμενο στη θρησκεία, στην οικογένεια, στην πατρίδα.

Όλοι όσοι πονούμε τον άνθρωπο έχουμε χρέος: α) να μην ανεχόμαστε πλέον την αδικία και την ανηθικότητα της σύγχρονης κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής, β) να διασώσουμε και να τονίσουμε το δικαίωμα το οποίο έχει ο λαός να θέλει να βελτιώσει τη θέση του. Και όχι μόνο το δικαίωμα αλλά και τη δύναμη να υψώσει το επίπεδο της όλης ζωής του.

Σκοπός μας είναι να δημιουργήσουμε μία ανώτερη ηθική, να φέρουμε δικαιοσύνη στον κόσμο, να δώσουμε βαθύτερη έννοια στην αρετή, στην τιμή, στην ανθρωπότητα.

N. KAZANTZAKHS

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Το Κοινωνικόν πρόβλημα δημοσιεύεται στις 22 Φεβρουαρίου 1925 στη *Νέα Εφημερίς* Ηρακλείου. Ο Νίκος Καζαντζάκης απαντά στον Διευθυντή της εφημερίδας Ηλία Διαλυνά ο οποίος αντιτίθεται στην άποψη που διατύπωσε στην *Ομολογία της πίστεως* πως η λύση του παγκόσμιου πολιτικοκοινωνικού προβλήματος βρίσκεται στην αλλαγή του αστικού καθεστώτος και την ανατροπή του από την τάξη των εργατών.

Κύριε Διευθυντά!

Επιτρέψτε μου και σήμερα να σας απασχολήσω με το «κοινωνικό πρόβλημα» όπως το κατευθύνετε στην απάντησή σας.

Θα επιθυμούσα καθαρότητα να διατυπωθεί όχι πια η διαφορά της γνώμης μας αλλά — όπως σαφώς φαίνεται από το τελευταίο σας άρθρο— η διαφορά της νοοτροπίας μας. Ένας επιπόλαιος που παρακολουθεί θα έλεγε ότι εσείς στη συζήτηση αντιπροσωπεύετε τον άνθρωπο της θρησκευτικής πίστεως κι εγώ τον άνθρωπο της επιστήμης. Η διαφορά όμως είναι πολύ πολυπλοκότερη κι αυτή θα προσπαθήσω σήμερα να καθορίσω.

Έτι θα τελειώσει η συζήτηση με αρκετή ωφέλεια και γονιμότητα, γιατί θα δείξει δυο δρόμους που μπορούν ν' ακολουθήσουν στη συζήτηση τούτη και σε όλη εν γένει την αντίληψη της ζωής, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία τους, δυο πολυάριθμες τάξεις ανθρώπων.

Φυσικά, αλλιώςτικος θα ήταν ο ρυθμός της ανθρώπινης ιστορίας, αν η ανθρωπότητα ακολουθούσε διαφορετική εξέλιξη.

Μα εδώ γεννιούνται δυο ρωτήματα* θεμελιώδη:

1) Μπορούσε η ανθρώπινη ιστορία ν' ακολουθήσει διαφορετικό ρυθμό;

Αφού τούτο τον δρόμο πήρε, αυτό σημαίνει ότι όλοι οι όροι, εσωτερικοί και εξωτερικοί, ήταν τέτοιοι που αναγκαστικά αυτή τη διεύθυνση μονάχα μπορούσαν να της δώσουν. Αν ένας ουσιώδης όρος έλειπε ή ήταν διαφορετικός, καλύτερος π.χ., όλη η σειρά των αποτελεσμάτων θ' άλλαζε βέβαια ένταση και ποιότητα. Αν η φύση του ανθρώπου ήταν ανώτερη, δηλ. αν ο άνθρωπος δεν ήταν άνθρωπος αλλά άγγελος. Ο οργανισμός όμως που όρμησε τώρα και χιλιάδες χρόνια να σωθεί από τον πίθηκο και ν' ανέβει τον δυσκολότατο ανήφορο της συνειδήσεως ήταν άνθρωπος, δηλ. ζώο και άγγελος συνάμα, ένα κράμα αγάπης και μίσους, Θεού και διαβόλου, ορμής προς τ' απάνου* και σκοτεινής ενστικτώδους επιστροφής προς τα κάτω*.

Όταν συζητούμε για την ανθρώπινη εξέλιξη δεν πρέπει ποτέ να λησμονούμε τη δυαδική αυτήν υπόσταση του ανθρώπινου υλικού.

2) Έπρεπε η ανθρώπινη ιστορία ν' ακολουθήσει διαφορετικό ρυθμό;

Τι θα πει «έπρεπε»; Θα πει: θα ήταν πιο γόνιμο πνευματικώς και ηθικώς αν η ανθρωπότητα έπαιρνε τον ήσυχο, ειρηνικό ρυθμό που επικαλείστε, χωρίς αγώνες, χωρίς πάθη, χωρίς αδικίες και μίση;

Είναι πια από όλους παραδεδεγμένες οι κοινοτοπίες πως χωρίς τον αγώνα δεν θα υπήρχε πρόοδος, χωρίς την κακία δεν θα υπήρχε αρετή, χωρίς το σκοτάδι καμιά σημασία δεν θα είχε το φως.

Τραγική είναι η ζωή και η ψυχή του ανθρώπου. Ζούμε μέσα στο έγκλημα, στην αγωνία, στην αβεβαιότητα. Ελάχιστες από τις ελπίδες και τις επιθυμίες μας πραγματοποιούνται. Μαχόμαστε ν' αρπάξουμε ό,τι μπορούμε από τα λασπερά κι αιματηρά γύρα* μας στοιχεία και να το κάμουμε πνεύμα. Πνεύμα μίξερο, σκλαβωμένο, μια σπίθα σε ατέλειωτη νύχτα. Μα άλλο πνεύμα στη γη ετούτη δεν υπάρχει.

Δεν ζούμε ειδύλλιο. Ζούμε φάρσα αβάσταχτη, αν κοιτάξουμε μονάχα τις λεπτομέρειες. Ζούμε αβάσταχτη τραγωδία, αν μπορέσουμε ν' ανασηκωθούμε, να συλλάβουμε το σύνολο. Κύματα σκοτεινά όλο αίματα ανεβοκατεβαίνουν ρυθμικά μέσα στους αιώνες. Μονάχα ένα άσπρο εφήμερο φως αφρίζει στην κορφή της τρικυμίας: ο νους.

Για ν' ανάψει το φως αυτό χρειάζεται να συγκρουστούν οι σκοτεινές δυνάμεις. Για να δημιουργηθεί η ελπίδα χρειάζεται αιώνας να δουλέψουν η απελπισία, ο πόνος, η αδικία. Γιατί; Γιατί μονάχα ο πόνος μπορεί να ερεθίσει την ψυχή και να τη σπρώξει για να γλυτώσει από τον πόνο, να μετατοπιστεί, να ζητήσει διέξοδο, να προχωρήσει. Αν υπήρχε μόνο η χαρά, η δικαιοσύνη, η λογική, θ' ακινητούσε* η ψυχή και θα λίμναζε μέσα στη βολική, ασάλευτη ευτυχία.

Όσο μεγαλύτερος είναι ο πόνος τόσο μεγαλύτερη είναι η οργή και η εξέγερση, επομένως και η σωτηρία.

Στο σημείο τούτο εντοπίζεται, κ. διευθυντά, μια από τις κύριες αφορμές της διαφωνίας μας: εγώ αναγνωρίζω τον παγκόσμιο τούτο ρυθμό και τον δέχομαι ως δημιουργό θείας αντιδράσεως και ορμής. Εσείς τον αναγνωρίζετε αλλά τον καταδικάζετε ως δημιουργό κάθε αμαρτίας.

Μα και τα δυο ταύτα ρωτήματα «αν μπορούσε κι αν έπρεπε» έχουν θεωρητική μονάχα αξία. Εκείνο που ενδιαφέρει είναι τούτο: είτε έπρεπε είτε δεν έπρεπε, είτε μπορούσε είτε δεν μπορούσε η ανθρώπινη ιστορία ν' ακολουθήσει διαφορετικό ρυθμό, τα γεγονότα στέκονται μπροστά μας αμείλικτα. Βρισκόμαστε σε χάος πνευματικό και σε άβυσσο ατιμίας. Τι πρέπει να γίνει; Δηλ. ποιο είναι του καθενός μας το χρέος;

Εσείς λέτε. Να επιστρέψουμε στις μεγάλες αρχές του Χριστιανισμού. Να στηρίξουμε όλη την κοινωνική ζωή στο ρητό του μεγάλου πρακτικού φιλοσόφου της Κίνας, του Κομφούκιου: «μην κάνεις στους άλλους ό,τι δεν θες και συ να σου κάνουν οι άλλοι».

Δυστυχώς το ρητό τούτο είναι αντίθετο με την ουσία της ζωής: κάθε άρτιος οργανισμός, φυτό, ζώο, άνθρωπος, λαός, ιδέα δεν κρατάει ζυγαριά να υπολογίζει με το δράμι τι του έκαμαν και τι κάνει. Μέσα του είναι μια ορμή που τον σπρώχνει να ριζώσει όσο το δυνατό βαθύτερα και πλατύτερα, ν' αδικήσει, ν' αρπάξει, να κυριαρχήσει, να μετουσιώσει όσο περισσότερο ύλη μπορεί, δική του και ξένη και να την κάμει πνεύμα. Αυτή είναι η μόνη μέθοδος στη γη ετούτη που ακολούθησαν όλα τα ενόργανα όντα για να λυτρωθούν από την αδράνεια, από την ησυχία και την καλοπέραση και να ριχτούν στους κινδύνους και στις περιπέτειες και στις απροσδόκητες επιτυχίες.

Έτσι κοιτάζοντας το σύνολο και τοποθετώντας την εποχή μας, βλέπουμε ποιο είναι το σύγχρονο χρέος μας: μίσος, πόλεμος χωρίς έλεος, χωρίς συμβιβασμό στην τάξη που την εποχή τούτη έλαχε ν' αποτελεί την αντίδραση, την αδικία, την ανηθικότητα —στην τάξη των αστών. Έκαμαν το χρέος τους, τώρα έγιναν εμπόδια στο πνεύμα.

Το μίσος τούτο είναι το μόνο μέσο για να φτάσουμε στην πλατύτατη αγάπη προς τον άνθρωπο: μόνο μισώντας ανένδοτα θα ρίξουμε όλη τη σύγχρονη οργάνωση του κακού.

Ποτέ δεν πρέπει να το ξεχνάμε: μπαίνομε, μπήκαμε πια σ' ένα Μεσαίωνα· πρέπει οι ετοιμασίες μας να 'ναι ετοιμασίες πολεμιστών. Γιατί ο άμεσος σκοπός μας είναι να πολεμήσουμε, να ρίξουμε τη φοβερή τούτη οργάνωση του κακού. Αργότερα, οι άλλες γενεές θα χαρούν ειρηνικά ό,τι εμείς με αγώνα, με δάκρυα σπέρνομε. Σήμερα είτε το νοιώθουμε είτε μη, ο άνεμος του ολέθρου φυσά και καθαρίζει τη γη· ας πάμε μαζί του! Ας ρυθμίσουμε την πνοή μας με το μεγάλο θεϊκό ρυθμό του. Πολλά που αγαπούμε ακόμα από ιερή παράδοση, από κληρονομικές αδυναμίες, από στενά νοητικά επιχειρήματα, πρέπει να τα θυσιάζουμε ηρωικά. Μαζί τους θα ξεριζώσουμε κι ένα κομμάτι της καρδιάς μας. Μα έτσι μονάχα καθαρίζει η γης.

Ανατροπή για ν' ανανεωθεί ο κόσμος. « Εκπύρωση» όπως έλεγαν οι αρχαίοι Στωικοί, να ποιο είναι το πρώτο χρέος κάθε σκεπτόμενου σήμερα μέσα σε τόσο ανήθικο και χωρίς ελπίδα χάος.

Έτσι, απaráλλακτα έτσι, σκέπτονταν και οι πρώτοι Χριστιανοί κάτω στις κατακόμβες· γύρα από τους λίγους πιστούς ακολάσταιναν* και αδικούσαν τα πλήθη της ειδωλολατρίας. Και οι πρώτοι πιστοί μαζωμένοι γύρα από τις λιτές «αγάπες» της, όπως οι σημερινοί «σύντροφοι» ένοιωθαν στην καρδιά τους το μίσος εναντίον του κακού και τη βαθύτατη εντολή να κηρύξουν σ' όλη τη γη, ας είναι και με τη βία, την αγάπη.

N. KAZANTZAKHS

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Παρατίθενται με αλφαβητική σειρά τα λήμματα των λέξεων, οι οποίες επισημαίνονται στα κείμενα με αστερίσκο και ακολουθεί το όνομα του δοκιμίου στο οποίο βρίσκονται, ο ακριβής τύπος που έχει χρησιμοποιηθεί και το ερμηνευμά τους. Τα δοκίμια αναγράφονται με τις ακόλουθες συντομογραφίες:

α.αι.Ι,ΙΙ,ΙΙΙ = Η αρρώστια του αιώνας Ι, ΙΙ, ΙΙΙ

εξ.σ.= Η εξέγερση του σοσιαλισμού

ε.χ. = Η επιστήμη χρεωκόπησης

ο.π. = Ομολογία πίστωσης

κ.π. = Κοινωνικό πρόβλημα

ακινήτώ (κ.π.: *θ' ακινητούσε*): ακινητοποιώ

ακολασταίνω (α.αι.Ι: *ακολασταίνου*, κ.π.: *ακολάσταιναν*): ζω ακόλαστα, ασωτεύω

απάνου (κ.π.: *απάνου*): επάνω

ασφόμελος λειμώνας (α.αι.Ι: *λειμώνες ασφοδέλων*): ο Άδης, ο κάτω κόσμος

αφήνω (α.αι.ΙΙΙ: *αφήκαν*): διαλεκτικός τύπος αορίστου αφήσαν/αφήσανε

γύρα (κ.π.: *γύρα*): γύρω

διάφορος, ο (εξ.σ.: *διάφορα*): διαφορετικός

ιοστέφανος, ο (α.αι.Ι: *ιοστέφανοι*): που φορά στο κεφάλι στεφάνι από ία, μενεξέδες

κάτου (κ.π.: *κάτου*): κάτω

Μουσηγέτης (α.αι.Ι: *Μουσηγέτης*): ο θεός Απόλλων ως κύριος των εννέα Μουσών

ολυμπιότητα, η (ε.χ.: *ολυμπιότητα*): ηρεμία, πραότητα

πανώριος, ο (α.αι.ΙΙ: *πανώριους*): πανέμορφος

περιώδυνος, ο (α.αι.ΙΙ: *περιώδυνο*): επώδυνο

πλεια (α.αι.Ι: *πλεια*, α.αι.ΙΙΙ: *πλεια*, εξ.σ.: *πλεια*): πια, πλέον

πλειο (α.αι.ΙΙ: *πλειο*, *πλειότερο*, α.αι.ΙΙΙ: *πλειότερο*): πιο, περισσότερο

ροσμαρί, το (α.αι.Ι: *ροσμαρί*): δεντρολίβανο

ρώτημα, το (κ.π.: *ρωτήματα*): ερώτημα

σημερινός, ο (ο.π.: *σημερινό*): σημερινός

στρυμώνω, -ομαι (α.αι.ΙΙ *στρυμώνεται*): στριμώνω

τρομασμένος, ο (α.αι.Π: *τρομασμένη*): τρομαγμένος

φρίσσω (α.αι.ΙΙΙ: *φρίσσει*): φρίττω

ψέ(λ)λι, το (α.αι.Ι: *ψέλλια*): βραχιόλι ή κόσμημα του βραχίονα ή της κνήμης

Βιβλιογραφία

- Beaton, R. 1996. *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, (μτφρ. Ευαγγελία Ζούργου - Μαριάννα Σπανάκη). Αθήνα: Νεφέλη.
- Bien, P. 2001. *Καζαντζάκης: Η πολιτική του πνεύματος*, (μτφρ. Ασπασία Λαμπρινίδου), τομ. Α΄. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Bien, P. 2019. *Καζαντζάκης: Η πολιτική του πνεύματος*, (μτφρ. Αθανάσιος Κ. Κατσιέκος), τομ. Β΄. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γεώργας, Β. 2024. *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καζαντζάκης, Ν. 2014. *Αναφορά στον Γκρέκο. Νέα Αναθεωρημένη Σύγχρονη Έκδοση*, (επιμ. Νίκος Μαθιουδάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καζαντζάκης, Ν. 2014. *Ασκητική. Νέα Αναθεωρημένη Σύγχρονη Έκδοση*, (επιμ. Νίκος Μαθιουδάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Καπλάνης, Τ. Α. 2002. «Εκδόσεις κειμένων της νεοελληνικής δημόδους γραμματείας και μονοτονικό σύστημα». *Κονδυλοφόρος* 1, σ. 205-235.
- Καπλάνης, Τ. Α. 2012. «Ο Καζαντζάκης και το μονοτονικό: Μια ιστορία αποσιώπησης», περ. *Estudios Neogriegos. Revista científica de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos* (Τολμηρός Σκαπανέας. Αφιέρωμα στον καθηγητή Κώστα Α. Δημάδη), τ. 14, 2012, σ. 113-127.
- Κατσιμπαλής, Γ. Κ. 1958. *Βιβλιογραφία Ν. Καζαντζάκη. Α΄ 1906-1948*. Αθήνα.
- Κριαράς, Ε. (1969-2014). *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας. 1100–1669*. Θεσσαλονίκη.
- Μαθιουδάκης Ν. & Καρασίμος Α. 2013. «Ο Καζαντζάκης Ξημερώνει στο Θέατρο». [Σημείωμα Επιμελητών]. Στο Ν. Καζαντζάκης, *Ξημερώνει. Δράμα εις πράξεις τρεις* (επιμ. Μαθιουδάκης Ν. & Καρασίμος Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη.
- Μαθιουδάκης, Ν. 2014. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις: Υπόθεση “Αναφορά στον Γκρέκο”». Στο Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο. Νέα Αναθεωρημένη Σύγχρονη Έκδοση*, (επιμ. Νίκος Μαθιουδάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη, σ. 35-557.
- Μαθιουδάκης, Ν. 2017. «Νίκος Καζαντζάκης: Homo Poeticus et Universalis» στο Νίκος Καζαντζάκης, *ο κοσμοπαρωρίτης*, (επιμ. Μαθιουδάκης Ν.). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Μαθιουδάκης, Ν., 2021. «Μεταγραφή, τεκμηρίωση και εκδοτικές προοπτικές σε επιστολές, σημειώσεις και χειρόγραφα» στο Νίκος Καζαντζάκης: *από το χειρόγραφο στο κείμενο*,

αφιερωματικός τόμος στον Χριστόφορο Γ. Χαραλαμπίκη (επιμ. Γαβριηλίδου Ζ., Καμπάκη-Βουγιούκλη Π., Μαθιουδάκης Ν.). Γρανάδα.

Μπαμπινιώτης, Γ. 1998. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.

Μπαμπινιώτης, Γ. 2010. *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.

Παρίσης Ι., Παρίσης Ν. 2019. *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων*. Αθήνα: Πατάκης.

Περαντωνάκης, Γ. Ν. 2005. «Βιβλιογραφία Ν. Καζαντζάκη 1973-2002 (και συμπληρώματα στις προηγούμενες βιβλιογραφίες)», περ. *Παρνασσός*, τ. ΜΖ', 2005, σ. 327-374.

Περαντωνάκης Γ. Ν., Χατζηγεωργίου Π.Μ. 2018. *Βιβλιογραφία για τον Νίκο Καζαντζάκη (1906-2012)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πολίτης, Λ. 2009. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Πρεβελάκης, Π. 1984. *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη. Β' Έκδοση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

Διαδίκτυο

Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας Liddel-Scott

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddel-scott/index.html

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής Μανόλη Τριανταφυλλίδη

https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/

Λεξικό Εμμανουήλ Κριαρά

https://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΣΩΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΓΡΑΦΩΝ

Η ΑΡΡΩΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

ΑΝ άνατρέξωμεν στὰ παιδικὰ χρόνια τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εὐρίσκομεν κανὲν ἴχνος τῆς ἀρρώστειας αὐτῆς. Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἦσαν ἀφελεῖς, ἡ καρδιά των ἦταν ἀπλῆ καὶ ἡρεμες, μεγάλες γραμμὲς ζωγράφιζαν τὴν ψυχὴ των. Ἡ φύσις ξεσκεπάζεται σὰν θαῦμα καὶ σὰν χαμόγελο μπροστὰ των. Ὅλα γι' αὐτοὺς ἦσαν ζωντανὰ καὶ παρθένα. Ἡ κρίσις δὲν εἶχεν ἀναπτυχθῆ ἀκόμα καὶ δὲν ἐδηλητηρίαζεν ὅλες τὶς χαρὲς καὶ δὲν μπορούσε νὰ βρεῖ κάτω ἀπὸ τὴ λαμπρὰν ἐπιφάνειαν τὴν μηδαμινότητα καὶ τὴν ὀδύνη. Ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος δὲν εἶχε ἐγγιχθῆ ἀκόμη ἀπὸ τὶς λεπτόλογες ψυχολογικὲς παρατηρήσεις, ἀπὸ τὴν ἀνάλυση καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη.

Ἡ ψυχὴ σιγά - σιγά ἀνοίγει κι' ἔβλεπε τὸν κόσμον ἔκπληκτη κι' ἐχαμογελοῦσε. Ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ ὀροπέδια τοῦ Θιβέτ, ἐχύθηκε κάτω στὶς πεδιάδες ἡ ἀνθρωπότης, ἀφελῆς, πατριαρχική, μὲ τὶς καλύβες στὶς ὄχθες τῶν λιμνῶν μὲ τὰ ἄντρα στοὺς πρόποδας τῶν ὀρέων, μὲ τῆς προσωρινὲς σκηνὲς ἐπάνω στοὺς ἄμμους τῶν ἐρήμων.

Τὰ αἰσθήματά των ἦσαν ἀπλᾶ καὶ μεγάλα καὶ ἄγρια. Ἡ ἀγάπη ἦταν ἀπλῆ, πρωτογενῆς - ἐνστικτον ἀκόμη.

Ὅλα ἦσαν ἀφελῆ τότε. Ὁ Θεὸς κατέβαινε στὶς κορφὲς τῶν βουνῶν. Μάννα ἔπεφτεν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ κι' ἀπὸ τοὺς βράχους ἀνέβλυζαν πηγές. Οἱ θεοὶ κατέβαιναν στὴν γῆ κι' ἐσμῖγαν μὲ τὶς θυγατέρες τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι ἀνέβαιναν στὸν οὐρανὸ κ' ἐσμῖγαν μὲ τὶς θεές. Ὁ οὐρανὸς μὲ τὴ μαγικὴ σκάλα τῆς ἀφελείας συγκοινωνοῦσε μὲ τὴν γῆ. Καὶ ἦσαν μάλιστα τόσο κοντά, ὥστε τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ὕψωναν αἱ ἀγελάδες τὸ κεφάλι κι' ἐγλυφαν μὲ τὶς γλῶσσες των τὸν οὐρανό.

Ὁ μέγας ἥλιος ποῦ καίει καὶ θαμπώνει καὶ τυφλώνει δὲν εἶχεν ἀνατεῖλει ἀκόμα.

Σ' ὄλο τὸ μάρμαρο καὶ σ' ὅλες τὶς σκέψεις των κάποιο φῶς χαμογελᾷ, κάποια εἰλικρίνεια ποῦ δὲν γνωρίζομεν ἐμεῖς οἱ σεμνότυφοι καὶ οἱ ὑποκριταί. Ἰδέτε τὸν Παρθενῶνα. Εἶνε φῶς καὶ εἰλικρίνεια. Διαβάσετε τὴ Μαχαβαράτα τῶν Ἰνδῶν. Ὁ ἐραστής «πίνει» ὀληνύχτα τὰ χεῖλη τῆς ἐρωμένης καὶ τ' ἀγκάλιασμα, λέγει κάπου, εἶνε τόσο ἄγριο ὥστε «οἱ μαστοὶ τῆς γυναικὸς βυθίζονται στὸ στήθος τοῦ ἀνδρὸς καὶ κάθε κενὸν τοῦ σώματός της γεμίζει καὶ τὰ ψέλλια καὶ τὰ περιδέραια σποῦν». Αὐτὴ εἶνε ἡ ἀγάπη τῶν πρώτων ἀνθρώπων. Διαβάσετε τὸ Ἄσμα τῶν Ἄσμάτων στὴν ὠμορφὴ Σουναμίτιδα. Ὁ ἔρωσ δὲν ἦτον ἀμάρτημα τότε καὶ εἶχε τὸ δικαίωμα

νά εἶνε εἰλικρινής. Ἡ Σαμφώ - ἡ πρώτη χειραφετημένη τῆς ἱστορίας - ἐστέναζε τὴ νύχτα γιατί βρισκόταν μονάχη καὶ δὲν ἐδίσταζε νὰ τὸ λέει.

*Δέδυκε μὲν ἡ σελάνα
καὶ πλειάδες· μέσαι δὲ νύκτες·
παρὰ δ' ἔρχετ' ὄρα,
Ἐγὼ δὲ μόνα καθεύδω.*

Καὶ πετᾷ τὴ σαῖτα τοῦ ἀργαλειοῦ τῆς δαμασμένη ἀπὸ ἀγάπη καὶ λέει στὴ μητέρα τῆς:

*Μᾶτερ, ὄντι δύναμαι κρέκην τὸν ἰστόν.
Πόθον δάμεισα παῖδος βραδύναν δι' Ἀφρόδιταν*

Πόση ἀφέλεια, πόση εἰλικρίνεια, πόση χαρὰ καὶ τελεία ἀντίληψις τῆς ζωῆς! Στὸν κόσμον τοῦτον βρίσκονται ὅλα τ' ἀγαθὰ. Πέραν οὐδέν. Σκιαὶ καὶ εἶδωλα καμόντων εἰς λειμῶνας ἀσφοδέλων. Ὁ Ἀχιλλεὺς εὐχαρίστως θ' ἀντήλασσε τὴν θέσιν του, ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ Ἴδου, μὲ τὴν θέσιν δούλου στὴν γῆ, τὸν ἔφτανε μόνο νὰ βλέπει «φάος λαμπρὸν ἠελίοιο».

Οἱ ἀρχαῖοι ἐσυνδύαζον τελείως τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ σώματος καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ψυχῆς. Οὐδέποτε ἰσορροπία τελειότερη ἀπεκαλύφθη στὴν ἱστορία. Μετὰ τὸ γυμναστήριον ἡ Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος, ὁ Σωκράτης ἀπὸ τὴν Κνωσσὸ πηγαίνει σιγὰ σιγὰ στὴν Ἴδου καὶ διδάσκει καὶ ἐμπνέεται τοὺς Νόμους.

Τὸ συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος εἶνε ἡ μικρογραφία, μού φαίνεται, τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Δὲν κουράζομαι ποτὲ νὰ τὸ διαβάζω. Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ὁ Φαῖδρος καὶ ἄλλοι ξαπλωμένοι στὰ δίκλινα γύρω στὸ τραπέζι. Στεφάνια ἀπὸ ρόδα κι' ἀπὸ μενεξέδες εἶχαν στὸ κεφάλι. Ὠραῖα παιδιὰ ἐκερνοῦσαν ἀπὸ ἓνα μέγαν ὄμορφο κρατῆρα. Καὶ συζητοῦν καὶ πίνουν κι' ἀνεβαίνουν σιγὰ σιγὰ καὶ μεγαλόπρεπα στὶς ὑψηλότερες κορφές τοῦ Ἰδανικοῦ ροδοστεφανωμένα. ἰοστέφανοι, φιλοσοφοῦν καὶ στὰ χεῖλη τοῦ Σωκράτη πέρνουν τὰ λόγια τῆς Διοτίμας τὸ θεϊκώτερον φτερούγισμα ποῦ ἔως τώρα ἐγνώρισεν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς. Καὶ ξάφνου ἀνοίγονται οἱ πόρτες καὶ εἰσορμᾷ μέσα ὁ ὠραιότερος Ἕλληνας. Κισσὸν εἶχε στὰ μαῦρα μαλλιά του ὁ Ἀλκιβιάδης καὶ ὄμορφες ἀὐλητρίδες τὸν ἀκολουθοῦσαν καὶ τὸν ἀγκάλιαζαν. Καὶ τὸ κρασί χύνεται ἀφθονώτερον καὶ ὁ γέρω Σωκράτης χαμογελᾷ καὶ συμμαζεῦεται στὸ κρεβάτι του γιὰ νὰ κάμει θέσι τοῦ Ἀλκιβιάδου νὰ ξαπλωθῇ.

Ποτὲ δὲν κουράζομαι νὰ διαβάζω τὸ συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος. Εἶνε γιὰ μένα, ἡ μεγάλη, ἡ ἅγια ἀποκάλυψις τοῦ κόσμου τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὅλην ἐκείνη τὴν Ἀτλαντίδα τὴν βουλιαγμένη βλέπω ν' ἀνατέλλει μέσα ἀπὸ τὰ κύματα τῶν περασμένων χρόνων ὅπως – θυμᾶστε; - ἀνέβηκε μιὰ μέρα μέσ' ἀπὸ τὰ κύματα τοῦ Σαρωνικοῦ μπροστὰ σ' ὅλους τοὺς Ἕλληνας ἔμορφη καὶ ὀλόγυμνη ἢ σεμνότερη καὶ ὠραιότερη τῶν ἑταίρων - ἡ Φρόνη!

Ήταν τότε ή θρησκεία του Καλού. Ο Απόλλων - ο ώραϊος Μουσηγέτης - ήταν ή προσωποποίηση της Έλληνικής ψυχής. Στη Σικελία ή πόλις Αΐγεστα έκτιζε ναό στον ώμορφητερο πολίτη της. Υπήρχαν αγῶνες κάλλους: Καλλιστεΐα ἀνδρῶν, καλλιστεΐα γερόντων, καλλιστεΐα παίδων. Στὰ Μέγαρα ἐτελεῖτο ἀγὼν φιλήματος ἐφήβων, ὅπου ὡς ἀναφέρει ὁ Θεόκριτος «ὃς ἂν προσμάξει γλυκερώτερον χεῖλεσι χεῖλη βριθόμενος στεφάνοισιν τὴν ἐς μητέρα ἀπήρχετο».

Τέτοιος ἦταν ὁ κόσμος ὁ Ἑλληνικός. Ἡ μελαγχολία ἦταν ἄγνωστη. Τὰ μεγάλα προβλήματα δὲν εἶχαν ἀκόμα παραμορφώσει τὴν ψυχὴ ἀπὸ Πόνου. Κυττάξετε ὅλους τοὺς ναοὺς των κι' ὅλα τ' ἀγάλματα κι' ὅλες τὶς σκέψεις των πόσο χαμογελοῦν!...

Ὡς ὅλα τὰ ὄμορφα πράματα - κι' ὁ κόσμος ὁ Ἑλληνικός ἀπέθανε γρήγορα. Μέσα στὴν ὑπεράνθρωπη κ' ἀπάνθρωπη ἀταραξία τῶν Στωϊκῶν. Μέσα στὶς ὑστερικές τάσεις καὶ τὴν ἀπόγνωσι τῶν Πεισιθανάτων καὶ τῶν Ἡγησιακῶν καὶ τῶν Ἀνικερίων Μέσα στὴν ἀκολασία τῶν ἐκτροχιασθέντων ὀπαδῶν τοῦ Ἐπικούρου - ἀπέθανε.

Ὁ Απόλλων ὁ ώραϊος Θεός, τὸ χαμόγελο τοῦ Ὀλυμποῦ ἀπέθανε. Κι' ἐπεφάνη ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὁ Υἱὸς τῆς Παρθένου - ὁ πατέρας τῆς σημερινῆς ἀρρώστειας τῆς ψυχῆς

Μέχρι τοῦ Ἰησοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐξετίμα τὴν ζωὴ καὶ τ' ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου. Ἦθελε νὰ εἶνε ώραϊος καὶ ὑγιής καὶ νέος καὶ πλούσιος. Ἦθελε ν' ἀπολαύσει τὴ ζωὴ καὶ ἤξερε νὰ τὴν ἀπολαύσει.

Ἐπεφάνη ὁ Ἰησοῦς - ὠχρὸς ὄνειροπόλος ἀνεθρεμένος στοὺς θερμοὺς ἥλιους τῆς Παλαιστίνης, μέσα στὴ σιγὴ καὶ τὴν ἀτάραχη ὄνειροπολία τῆς λίμνης τῆς Γεννησαρέτ.

Ἀνέβηκε μιὰ μέρα γλυκός, γαλήνιος, ώραϊος στὸ ὄρος καὶ ἡ ἀνθρωπότης τὸν ἀκολούθησε καὶ εἶπε γελαστός: «Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι. Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες. Μακάριοι οἱ πενθοῦντες».

Ἀνέβηκε στὸν Παρθενῶνα ὁ Ναζωραῖος ὁ ὠχρὸς κι' ἔδιωξε τοὺς Μεγάλους Θεοὺς. Τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμιν καὶ τὸ χαμόγελο τῆς Ἀφροδίτης καὶ τὴν εὐθυμίαν τοῦ Διονύσου - «κι' ἔσβυσε τὸ γέλιο τὸ ἄσβεστο τῶν Θεῶν».

Κι' ἀπλώθηκαν ἀπάνω στὰ μάρμαρα οἱ ἀγιογραφίες καὶ οἱ σταυροί. Παναγίες σιωπηλές μὲ κατεβασμένα μάτια, χλωμές Παναγίες ποῦ κλαῖνε, μαρτύρια ἀγίων, σάρκες ἀρρωστημένες καὶ αἱματωμένες.

Μιὰ βαρεῖα μυρωδιὰ λιβανιοῦ ἀπλώνεται στὸν κόσμο. Καὶ μαραίνονται τὰ ρόδα καὶ θεριεύουνε τὰ ροσμαρὶ καὶ ἡ βάγια καὶ τὸ κυπαρίσσι καὶ ἡ ἰτιά.

Ἐφερε στὸν κόσμον τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴ ταπεινοφροσύνη Ναί. Ἄλλὰ καὶ τὸν ἀγιάτρευτο Πόνο καὶ τὴ μεγάλη Νοσταλγία καὶ τὴν αἰώνια προσήλωση σ' ἓνα κόσμον ὠραῖον, μακάριον, ὅπου οὐκ ἔστι στεναγμός... ἀλλ' ἀνύπαρκτον!

Αγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν. Ἔλθετε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ γὰρ ἀναπαύσω ὑμᾶς. Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι. Ποῦ εὐρέθησαν τὰ παράξενα αὐτά, τὰ πρωτάκουστα λόγια; Σὲ ποῖον κόσμον ἡρεμίας ἐστρέφοντο ἄρα γε τὰ μεγάλα αὐτά, τὰ γαλανὰ μάτια;

Αδιάφορον. Ἡ ἀνθρωπότης ἄκουσε κι' ἐσαγηνεύθη.

Ἄπο τὴν ὥρα ἐκείνη οὔτε χαρά, οὔτε ἀπόλαυσις!

Τρίχινος σάκκος στὸ σαρκίον, στάχτη ἐπάνω στὸ κεφάλι καὶ γονυκλισίες καὶ σταυροκοπήματα καὶ παραβιάσεις τῆς φύσης πέρα στὶς σκῆτες τῶν ἄμμων τῆς Λιβύης, μέσα στὰ μεγάλα καὶ τὰ ὑψηλὰ καὶ τὰ βουβὰ μοναστήρια.

Τὸ κάλλος ἦταν ἀμαρτία κι' ἡ χαρὰ δὲν ἦταν πλειὰ προσευχή. Καὶ περνοῦν μπροστὰ ἀπὸ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου ὅλες ἐκεῖνες ἡ σειρὲς τῶν παρθένων μὲ τ' ἀφίλητα, τὰ χλωμιασμένα χεῖλη... Παρθένες ποῦ ἀπέθαναν χωρὶς νὰ χαροῦν τὴ μεγάλη ανατριχίλα τῆς ζωῆς, κορμιὰ στεῖρα καὶ λευκὰ - λουλούδια ποῦ μαράθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν ἴσκιο τοῦ σταυροῦ.....

Πόσα μεγάλα δράματα δὲν ἔχουν νὰ διηγηθοῦν οἱ χαλασμένοι τώρα τοῖχοι τῶν μεγάλων μοναστηρίων καὶ πόση ἀπογοήτευσιν δὲν σκεπάζουν οἱ χορταριασμένες πλάκες τῶν σιωπηλῶν κοιμητηρίων!

Τ' ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου ἐπεριφρονήθησαν Τὰ μάτια ἦσαν ἀνοιχτὰ κι' ἔβλεπαν ἀπάνω, τὴν Ἄνω Ἱερουσαλήμ, τὴν Αἰώνιον Χίμαιρα, τὴν Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν ὅπου θὰ βλέπωμεν ὅλημερίς πρόσωπον πρὸς πρόσωπον τὸν Θεό! Καὶ πεθαίνεις. Καὶ τὸ χῶμα ρίχνεται ἀποπάνω σου καὶ περιμένεις. Μὲ σταυρωμένα χέρια, μ' ἓνα κέρινο σταυρὸ στὸ στόμα εἶσαι ξαπλωμένος κάτω καὶ περιμένεις. Ἡ σάλπιγγα τῆς ἀναστάσεως δὲν γροικιέται. Οἱ ἄγγελοι ἀργοῦνε νὰ φανοῦν. Καὶ περιμένεις, Καὶ ἐν τῷ μεταξὺ σαπίζεις κι' ἐπιστρέφεις εἰς τὴν Μητέρα γῆ καὶ μεταμορφώνεσαι τὴ μεγάλη, τὴ φρικώδη, τὴν ἀπελπιστικὴ μεταμόρφωσι τῶν ὀργανισμῶν. Καὶ χύνεσαι χωρὶς ἐγὼ λίπασμα γύρω στὸ χῶμα κι' ἀποπάνω σου θρεμένα ἀπὸ τὸ κορμί σου ἀκολασταίνουν τὰ λουλούδια.

Καὶ οἱ ἄνθρωποι γίνονται ὄνειροπόλοι καὶ εὐαίσθητοι.

Ἡ ψυχὴ ἀφαιρεῖται σὲ ἐκστάσεις μυστικοπαθεῖς καὶ θρησκευτικὰς.

Ἡ ἀγία Θηρεσία ἀγαπᾷ σαρκικῶς τὸν Χριστό. Πόσοι καλογέροι δὲν ἀγάπησαν τὶς χλωμὲς Παναγίες μέσα στοὺς μισοφωτισμένους κι' ἀμίλητους ναοὺς!

Ἡ εὐαίσθησία καὶ ἡ ἔκστασις καὶ ἡ ὄνειροπολία εἶνε αἰσθήματα ἄγνωστα στὸν κόσμον τὸν ἀρχαῖον, τὸν σοβαρὸν καὶ μετρημένον, τὸν γνωρίζοντα τί θέλει καὶ πῶς νὰ θέλει καὶ πόσῃ ἀξία ἀπροσμέτρηκῃ ἔχουν ἢ χαρὲς τοῦ κόσμου τούτου.

(Ἔπεται συνέχεια)

ΚΑΡΜΑ ΝΙΡΒΑΜΗ

Η ΑΡΡΩΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

Οί βάρβαροι ἐχύθησαν ἀπὸ τὸν Βορρᾶ στὴ πολιτισμένην Εὐρώπη καὶ κατέστρεψαν τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης κι' ἀνέβασαν τὴν ἀμάθεια στὸν θρόνο κι' ἀπεσύρθησαν νικημένοι οἱ παλαιοὶ κυρίαρχοι στὰ μοναστήρια καὶ εἶνε λυπημένοι κάποια ἀνάγκη - ἄγνωστη στὴν ἀρχαιότητα - νοιώθουν νὰ ἐκχύσουν τὰ αἰσθήματά των σὲ κάποιον ἄλλον, ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ στήριγμα, ἀπὸ μιὰ καρδιά ποῦ νὰ τοὺς πονεῖ, μόνοι δὲν μποροῦν νὰ βαδίσουν στὴ ζωὴ, δὲν ἔχουν θάρρος, ἢ ψυχὴ των ζητᾶ σύντροφο, κανένα φίλο, καμμιά φίλη κι' ἔτσι σιγά, σιγά, γεννᾶται ἓνα αἶσθημα καινούργιο – ὁ Ἔρω.

Ὁ ἔρω ὅπως τὸν ἀντελαμβάνοντο τότε κι' ὅπως σχεδὸν καὶ σήμερον ἀκόμη τὸν ἀντιλαμβανόμεθα.

Ὁ ἔρω ὁ μεσαιωνικὸς ἀγαπᾷ τὴν ψυχὴ, τὴν ἰδανικὴ παράστασι τῆς Ἐκλεκτῆς – σμίγουν μὲ τὴν ἀγάπη τὴ μυστικοπάθεια τῶν εὐλαβῶν καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἔκστασι καὶ τὴ γυναικῶδη τρυφερότητα. Περιφέρονται οἱ ἐρασταὶ μὲ μακρυὲς πλεξίδες, ὠχροί, χωρὶς ζωὴ καὶ δὲν ἐπιθυμοῦν καὶ δὲν τολμοῦν... Τροβαδοῦροι καὶ βάρδοι ἀνυψώνουν σὲ λατρεία τὸ ἔνστικτο ποῦ σπρώχνει τὸν ἄνδρα στὴ γυναῖκα καὶ Δὸν Κιχῶται κυνηγοῦν ἀνύπαρκτες Ντουλσινὲ καὶ ἰππῶται γονατίζουν μπροστὰ στὶς πυργοδέσποινες, ὠχρὲς καὶ λατρευόμενες πυργοδέσποινες ποῦ πηγαίνουν κι' ἔρχονται μόνες, χωρὶς ἐνασχόλησι, χωρὶς εὐχαρίστησι, ἀπαίδευτες καὶ περήφανες μέσα στὰς μεγάλας αἰθούσας τῶν Πύργων.

Γκρεμίζεται σιγά σιγά ὁ Παρθενῶν καὶ παραστάσεις καὶ χρώματα χυδαῖα μολύνουν τὴ λευκότητα τὴν ἄσπιλη τῶν μαρμάρων του. Κι' ἡ μυστικοπάθεια καὶ ἡ ὄνειροπόλησις πέρα στὴ Δύση γεννᾷ κι' ἀνυψώνει τὸν γοθτικὸν ναόν. Αἰσθάνεσαι ὅτι δὲν μπαίνουν μέσα σὲ τέτοιον ναὸν ἄνθρωποι μὲ ἀνοικτὲς καὶ κόκκινες καρδιές, μὲ ἤρεμα καὶ ὑψωμένα μέτωπα. Ὁ Θεὸς δὲν κατεβαίνει ἐδῶ - ὅπως θὰ κατέβαινε ἄλλοτε μέσα στὸν μαρμάρينو σηκὸ τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ ἄνθρωπος μόνον σκύβει ἐδῶ καὶ συντρίβεται καὶ γονατίζει καὶ ἰκετεύει τὸν Μεγάλον, τὸν ἀμείλικτο τιμωρὸ τῆς ἀμαρτίας... Δύστυχα πλάσματα, ὠραῖες γυναῖκες ποῦ θὰ γονάτισαν στὶς ψυχρὲς πλάκες τῶν γοθτικῶν ναῶν καὶ θὰ θρήνησαν γιὰ σφάλματα ποῦ ἢ Φύσις, ἢ Μεγάλη Θεὰ καὶ Μητέρα, συγχωρεῖ καὶ δικαιώνει καὶ ἐπιβάλλει.

Σιγά - σιγά μιὰ μελαγχολία γεννᾶται, μιὰ ἔκφυλη νοσταλγία γιὰ κόσμους ἀνυπάρκτους, ἓνας φόβος καὶ μιὰ ἀνατριχίλα γιὰ τὴ Κόλασι, γιὰ τὰ βασανιστήρια τῆς ἄλλης ζωῆς - ἡ Δευτέρα Παρουσία πλησιάζει καὶ τρέμουν οἱ ψυχὲς - προφήτες καλοῦν τοὺς δύστυχους ἀνθρώπους στὴ Μετάνοια, τὰ μοναστήρια ἔχουν ὀρθάνοιχτες τὶς πόρτες καὶ ἡ ἀνθρωπότης τρομασμένη γλωμῇ

στρυμώνεται μέσα και περιμένει. Οί πυρές της Ίερᾶς ἐξετάσεως φωτίζουν ἀπαίσιες τὴ νύχτα τοῦ μεσαιῶνος.

Κι' αὐτὸ τὸ ἀριστούργημα τῶν χρόνων ἐκείνων - τὸ ποίημα τοῦ Δάντη - ὑψώνεται σὰν γοθτικὸς ναὸς, περιώδυνο καὶ σκοτεινὸ κι' ἀπελπισμένο»

Μέσα στὴ νύχτα αὐτὴ τῆς ψυχῆς ἀνέτειλε πάλι ἡ Ἑλλάς ἢ ἀρχαία γιὰ νὰ φωτίση καὶ νὰ σώση τὰ ἔκφυλα τέκνα τοῦ Βυζαντίου ὅταν ἔφευγαν νικημένα ἀπὸ τὴ Βασιλίδα τῶν πόλεων, ἐκρατοῦσαν μαζί των μαζί μὲ τὰ διαμαντικά των καὶ τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων των καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Πλούταρχον.

Καὶ φωτίζεται ἡ Ἰταλία καὶ τὸ φῶς χύνεται ἀπὸ τὶς κορφές στὶς σκοτεινὲς πεδιάδες κι' ἀνοίγει τὶς καρδιές καὶ τὰ χεῖλη καὶ τὶς σκέψεις. Χειραφεῖται ὁ νοῦς ἀπὸ τὴ Θεολογία, ὁ Πλάτων διώχνει τὸν Ἀριστοτέλη, ἀνυψώνεται πλούσιος ὁ ρυθμὸς τῆς Ἀναγεννήσεως, ὁ Ραφαὴλ διώχνει τὶς χλωμὲς Παναγίες κι' ἀντιγράφει ἀπὸ τὴν ἐρωμένη του, ἀπὸ τὴν Φορναρίνα, τὶς ὄμορφες Παναγίες καὶ τοὺς πανώρηους ἀγγέλους ποῦ χαμογελοῦνε τώρα καὶ κατεβαίνουν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ νοιώθεις πῶς κατεβαίνουν γιὰ νὰ παρηγορήσουν...

Ὁ Βάκων καὶ ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Ἔρασμος χειραφετοῦν τὴ σκέψι. Ἡ κομπότῃς ἐπιζητεῖται στὰ λόγια καὶ στοὺς τρόπους καὶ οἱ ὄμορφες δούκισσες καὶ μαρκησίες τριγυροῦν τὸν θρόνο ἀκόλαστες κάποτε, ἐπιτηδευμένες κάποτε, μὰ πάντοτε ὠραῖες.

Ὁ Μονάρχης γίνεται καθεμέρα ἀριστοκρατικώτερος. Ἡ αὐλὴ μιμεῖται τὸν Μονάρχη. Ὅλοι μιμοῦνται τὴν αὐλήν.

Οἱ εὐγενεῖς χωρίζονται ἀπὸ τὸν λαὸ ἀπὸ μεγάλους τάφρους κυκλώνονται οἱ πύργοι.

Ὁ λαὸς περιφρονεῖται, οἱ εὐγενεῖς καθεμέρα καὶ πλεῖο ἀγέρωχοι γίνονται καὶ πλεῖο ἀκόλαστοι καὶ ἔκφυλοι.

Μιὰ ζύμωσι παρατηρεῖται. Μιὰ ἐπανάστασις σιωπηρὰ, ἀπέραντη, - σὰν ὑπόκωφες δονήσεις σεισμοῦ ἀκούονται στὰ χαμηλὰ στρώματα τοῦ λαοῦ.

Πρῶτα ἐχειραφετήθη ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ θεολογία.

Ἐξεγείρεται κατὰ τῆς ἀκολασίας καὶ σιμωνίας τοῦ κλήρου καὶ κηρύσσει ὑψηλὰ τὴ μεταρρύθμισιν. Οἱ Χούσιοι ρίχνονται στὴ πυρὰ. Ἀδιάφορον. Ὁ Λούθηρος καίει στὴ Βορμηνία τὴ βούλλα τοῦ Πάπα. Ὁ κόσμος ἦταν ἄξιος νὰ τὸν ἐννοήση. Καὶ ὁ Λούθηρος θριαμβεύει.

Ἡ πρώτη νίκη δίδει θάρρος καὶ πεποίθησι Ἡ κοινωνία, αἱ τάξεις πρέπει ν' ἀνατραποῦν. Ἡ πρόοδος χοχλάζει μέσα στὶς ψυχές Οἱ δονήσεις γίνονται συχνότερες, δεσμιῶδες φῶς φεύγουν ἀπὸ κάποια μέτωπα, κάποιος ἥλιος περιμένεται καὶ ὅλοι στρέφουν ἀνυπόμονες τὶς καρδιές στὴν πνευματικὴν ἀνατολὴ τοῦ κόσμου. Καὶ ἰδοῦ! μεγαλοπρεπὲς καὶ φρικῶδες καὶ σωτήριο ἀνατινάσσεται τὸ ἠφαίστειο τῶν ψυχῶν στὴ Γαλλία. Ἐλαμψεν ὅλη ἡ ἀνθρωπότης. Ἀπάνω στὰ

αίματα, κάτω από τὸ ἰκρίωμα, μὲ τὸν Δαντὸν καὶ τὸν Ροβεσπιέρρο καὶ τὸν Μαρὰ μπροστά, ἐπροχώρησε στὴν ἐλευθερία καὶ στὸ φῶς ἢ ἀνθρωπότης. Ὅλοι ἴσοι. Ὁ ἄνθρωπος πρώτη φορὰ ἀντιλαμβάνεται τὰ δικαιώματά του καὶ τὴν ἀποστολὴν του καὶ τὴν ἀξίαν του. Ἡ νύχτα τῆς 26 Αὐγούστου ἐφώτισε τὸν κόσμον. Οἱ bourgeois ἐκέρδισαν τὴ πρώτη νίκη. Γιατί νὰ μὴ τολμοῦν ἔτσι πάντοτε; Τόλμα καὶ οὕτω προοδεύσεις. Καὶ ἀνοίγονται οἱ κλωβοὶ ποῦ ὑπάρχουν στὴν ψυχὴ κάθε ἀνθρώπου, κι' ἀφίνονται ἐλεύθερα τὰ πάθη, ἐλεύθερη ἢ φιλοδοξία καὶ ὁ πόθος τῆς ἐξουσίας καὶ ἡ χαρὰ τῆς κατακτήσεως καὶ ἡ μὲ κάθε μέσον ἀπόλαυσις τῆς νίκης. Quo non ascendam? Ὁ ἥρωας τῶν νεωτέρων χρόνων δὲν εἶνε ὁ εὐγενής, ὁ ἐκ μεγάλων γονέων, ὁ ὠχρὸς καὶ ἔκφυλος εὐπατρίδης, ὁ προστριβόμενος στὰ σαλόνια, ἀλλὰ ὁ ἄνδρας, ἀλλὰ ὁ νέος, ὁ κλεισμένος στὸ γραφεῖόν του, ἐκεῖνος ποῦ σκύβει στὸ βιβλίον του καὶ μελετᾷ καὶ γράφει, ἐκεῖνος ποῦ τρέχει ἔξω καὶ φωνάζει καὶ ἐργάζεται καὶ παλεύει καὶ νικᾷ.

Κανεὶς φραγμὸς στοὺς πόθους, καμμιά ἀνάπαυση. Ἐκεῖνος ποῦ λυγίζει στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς σωρειάζεται χάμω καὶ ποδοπατεῖται ἀπὸ τοὺς μύριους ἄλλους ποῦ τρέχουνε, ἀπ' ὀπίσω του. Κανεὶς φραγμὸς. Το συμφέρον ὁ σκοπὸς, ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα. Τὸ συμφέρον λέγεται δόξα, λέγεται πλοῦτος, λέγεται ἐξουσία Ἀδιάφορον. Ὅρια δὲν γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος τῶν νεωτέρων χρόνων. Νομίζει ὅτι εἶνε ἰκανὸς νὰ γίνῃ ὅ τι ποθεῖ. Καὶ τί δὲν ποθεῖ ὁ ἄνθρωπος τοῦ 19ου αἰῶνος! Ὁ Νίτσε στὴ φιλοσοφία, ὁ Βίσμαρκ στὴ πολιτικὴ εἶνε οἱ δύο μεγάλοι, οἱ δύο χαλύβδινοι προφήται τῆς ἀποθέσεως τοῦ ἐγώ.

Πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν θεοί, ἀνακράζει ὁ Νίτσε, ἀφοῦ ἐγὼ δὲν εἶμαι Θεός; Ἄρα θεοὶ δὲν ὑπάρχουν.

Ἔνας μόνος Θεὸς ὑπάρχει, ἀναφωνεῖ ὁ Richerin, ἐγώ!

Ἀπὸ τὴν ἀφέλεια καὶ τὴ χαρὰ τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὴν ἀφοσίωσι καὶ τὴν ἔκστασι καὶ τὴ πίστι τοῦ μεσαίωνα, καταστήσαμε στὰ ὄργια τῆς σκέψεως στοὺς νεωτέρους χρόνους.

Ὅλα ἐσαλεύθησαν, ὅλα σαλεύονται. Εὐρισκόμεθα σὲ μιὰ περίοδο μεταβατικὴ, σὲ αἰῶνα νευρικό, ἢ ψυχὴ δὲν ξέρει ποῦ νὰ πιαστῆ, ἕνας σεισμὸς ἀπέραντος σαλεύει τὰς πεποιθήσεις μας, ὅ,τι ἀγαπήσανε οἱ πατέρας μας δὲν μποροῦμε ν' ἀγαπήσωμεν ἐμεῖς, εἶνε μορμολύκεια, εἶνε χίμαιρες ὅλοι οἱ φόβοι καὶ ὅλες οἱ ἐλπίδες τῶν προγόνων μας. Ἡ πίστις, ἢ ἀγάπη, ἢ ἠθικὴ, ἢ ἀφοσίωσις, ἢ ἀρετὴ, ὅλα κλονίζονται.

(Ἔπεται τὸ τέλος)

ΚΑΡΜΑ ΝΙΡΒΑΜΗ

Η ΑΡΡΩΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΟΣ

Τὸ πτώμα τὸ ὡμορφο τοῦ Ναζωραίου ἐτάφη. – δὲν εἶνε πολλὰ χρόνια – στὸ κοιμητήριον ποῦ ἀναπαύονται οἱ πεθαμένοι θεοί. Ὁ κριτικὸς ἀμείλικτος σκύβει καὶ ἐξετάζει. Ἀμείλικτος ἀνατόμος τῶν ἰδεῶν σκύβει καὶ ἐξετάζει: Ἡ θρησκεία φάντασμα ὡμορφο, ὠραῖος κόσμος, ἀλλ' ἀνύπαρκτος. Ὁ ἔρω, ἔνστικτον χυδαῖον καὶ παιδικόν, χημικὴ συγγένεια σωμάτων, ὡς εἶπεν ὁ Γκαίτε, ὑποκρισία ἢ βλακεία ἢ αγνότης. Ἡ γυναῖκα, οὔτε καλύτερη, οὔτε χειρότερη ἀπὸ τὸν ἄνδρα – δὲν εἶνε δυνατὸν. Ἡ φιλία ἀνύπαρκτη. Ἡ πολιτικὴ, μεγάλη διαφθορεὺς τῶν χαρακτήρων, θρίαμβος τῶν ὑπούλων καὶ τῶν χαμερπῶν καὶ τῶν ἐπιτηδεῶν... Ὅλα, ὅλα ἀνελύθησαν, Καὶ ἡ ἀηδία ἀνεβαίνει σὰν κύμα ἀπὸ βόρβορο στὴ κάθε ψυχὴ καὶ σβύνει τῆς λαμπάδες τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀθωότητος.

Καὶ μέσα σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἐρείπια τῶν ψυχῶν - ὁ σπόρος ποῦ ἔσπειρεν ὁ Χριστιανισμὸς ἐθέριεψε μέσα μας καὶ ἐβλάστησεν ἡ ἀρρώστεια τοῦ αἰῶνος.

Καὶ ἐγεννήθησαν οἱ τύποι τῶν νεωτέρων χρόνων, ὁ Βέρθερος καὶ ὁ Φάουστ καὶ ὁ Μαμφρέδος καὶ ὁ Ρενέ. Ὁ Βέρθερος αἰσθηματολόγος καὶ μελαγχολικός, αὐτοκτονῶν καὶ δικαιολογούμενος. Ὁ Φάουστ ὁ ἀκόρεστος, ὁ πάντοτε ποθῶν. Ὁ Μαμφρέδος ἐπαναστάτης πελώριος ἀνυψώνεται γίγας κι' ἐρωτᾷ πρὸς τί ἐστάλη καὶ γιὰ τί ἐστάλη. «Ὅταν βλέπω γύρω μου τὸν κόσμον, ὅπου φαίνομαι μηδέν, λέγει ὁ Μπαίρον τὸ μεγαλύτερο θῦμα τῆς ἀρρώστειας τοῦ αἰῶνος, μοῦ ἔρχονται σκέψεις ποῦ μπορούσαν θαρρῶ σ' ὅλον τὸν κόσμον νὰ κυριαρχήσουν».

Ὁ Ρενέ τοῦ κάκου κρῦβει τὴ μελαγχολία του στὰ δάση τῆς Ἀμερικῆς.

Ἀρρωστημένα τὰ μεγαλήτερα μέτωπα τοῦ αἰῶνος γέρνουν καὶ συλλογοῦνται. Πληγωμένες οἱ ὡμορφότερες ψυχὲς φεύγουν ἀπὸ τὴν παλαιστρα. Ὁ πόνος των γίνεται τραγοῦδι καὶ ἡ ἀνθρωπότης γύρω κουρασμένη κι' αὐτὴ, τοὺς περικυκλώνει τοὺς ἀκούει: ψάλλουν τὴν ὀδύνην καὶ τὸν ἀγιάτρευτο πόνον τοῦ μετώπου.

Κανένα θέλητρο πλειά. Ὅλα τὰ ξέρομε. Ὁ ἥλιος τῆς ἀληθείας διέλυσε ὅλα ἐκεῖνα τὰ φάσματα τὰ πρῶινά, ὅλη τὴν ὀμίχλη μὲ τὰ ὡμορφα σχήματα, μὲ τὶς ἡδονικὲς καμπυλώσεις ἀνυπάρκτων κορμιῶν. Ὅλα τ' ἀνελύσαμεν. Ὁ ζέφυρος δὲν εἶνε πλέον ἐραστής τῆς Χλόης, ἡ Σελήνη δὲν ζητᾷ πλειά ἐρωτευμένη τὸν Ἐνδυμίωνα στὴ γῆ. Οἱ πηγὲς καὶ τὰ δάση μας δὲν κρῦβουν πλειά Νεραΐδες καὶ Δρυάδες. «Ἡ ἀπάτη εἶνε πρόσκαιρος καὶ αἰωνία εἶνε ἡ ὀδύνη». Ξέρουμε νί δίνουνε τὰ χεῖλη τῶν γυναικῶν καὶ γιὰ τὴν κοκκινίζουσα τὰ μάγουλα τῶν παρθένων καὶ ξέρομε ὅλα τὰ μυστικὰ τὰ ζφώδη τῶν παστάδων καὶ τῶν νυχτερινῶν ἐρώτων.

“Ο άνθρωπος σήμερα αναπτύσσεται τεραστίως. Είς ηλικίαν ολίγων ετών γνωρίζει όσα δέν ἐγνώριζαν οί γέροι τῶν περασμένων γενεῶν. Νέος ἀκόμη ἔχει χλωμιάσει ἀπάνω σέ ὀγκώδη βιβλία κι’ ἔχει δηλητηριασθῆ μέ τούς μεγάλους πόθους καί μέ τή δίψα τή μεγάλη τῶν νεωτέρων ψυχῶν... Πῶς μπορεῖ νά νοιώσει κανεῖς σήμερα τήν ἀφελῆ χαρὰν τῶν προγόνων;

Ἐκουραστήκαμε ἀπό τή σοφία τῶν βιβλίων, ἔρχονται καί παρέρχονται οἱ ποιηταί καί μᾶς ἀφίνουν τὰ δάκρυά των καί τίς ἀμφιβολίες των κι’ ἐκουραστήκαμε πλειά νά διαβάζομε καί νά ῥωτοῦμε καί νά περιμένομεν ἀπαντήσεις.

Ποιός μπορεῖ ν’ ἀγαπήσει σήμερα τή μεγάλην ἀγάπη τῶν πατέρων του, τή φαιδρὰν ἀγάπη τῶν προγόνων του, ἀφοῦ μέσα στά βιβλία καί στίς ψυχολογικές ἀναλύσεις τῶν νεωτέρων συγγραφέων εἶδε διακεκορευμένα ὅλα τὰ μυστικά τῆς ἀγάπης;

“Ὅταν τὰ χεῖλη τῆς πλησιάζουν τὰ χεῖλη μου ξέρω – μοῦ εἶπαν – τί σκέπτεται, τί ὄργια πλάσσονται κάτω ἀπό τὸ δέρμα τῆς.

“Ὅταν πηγαίνω στήν Ἐκκλησιὰ ’ξέρω – μοῦ εἶπαν – τί κρύβεται μέσα στοῦ ἅγιο Δισκοπότηρο, τί σκέπτονται τὰ μάτια τῶν ἱερέων καί γιατί πηγαίνουν οἱ ἄνδρες καί γιατί πηγαίνουν οἱ γυναῖκες.

“Ὅλα τὰ ξέρεῖ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος. Τίποτε δέν ἀφῆκαν παρθένο στή ψυχή μας. Ἡ ἐξουσία, ἡ Ἐπιστήμη, ἡ δόξα δέν μᾶς ἀρκοῦνε πλειά. Κάτι ἄλλο ζητοῦμε. «Πέραν τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ» κάποιο μυστήριο μᾶς σέρνει.

Κι’ εἶνε ἀνήσυχες ἡ μεγάλες ψυχές τῶν νεωτέρων χρόνων.

Κι’ εἶνε ἔκφυλες καί διεφθαρμένες. Ρίχνονται στοῦ μεθῦσι οἱ Edjar Poe καί οἱ Μυσσέ. Καί ἀκολασταίνουν οἱ Oscar Wilbe καί παραφέρονται καί ὀργιάζουν οἱ Beaudelaire καί οἱ Huysmans καί ρίχνονται στά ταξίδια καί στίς γυναῖκες οἱ Μπάϊρον καί οἱ Shelley καί πεθαίνουν τρελλοί οἱ Swift καί οἱ Νίτσε καί οἱ Guy de Maupassant καί κυλιοῦνται χάμω χασισοπόται οἱ Thomas de Quincy.

Στή διεφθαρμένη ἀπό τήν γνῶσιν ψυχή τοῦ νεωτέρου ἀνθρώπου οὔτε ἡρεμία οὔτε εὐτυχία θᾶ χαμογελάσουν πλειά ποτέ.

Γιατί ρίχνονται στά ταξείδια οἱ ἄνθρωποι σήμερα καί διατρέχουν τὸν κόσμον καί θάλασσεσ καί πεθαίνουν στάς ἐρήμους; Εἶνε ἡ ἀνησυχία τῆς νεωτέρας ψυχῆς.

Ἡ ἔλλειψις τῆς ἡρεμίας στή πατρική στέγη, ὅπου ἔζησαν καί ἀπέθαναν ἡσυχοί καί ἀσάλευτοι οἱ γέροι γονεῖς. Διστρεβλώθησαν ὅλα τὰ αἰσθήματα, συνεδυσάσθησαν μέ τὸ αἷμα, μέ τή διαφθορά, μέ τή ποραφροσύνη γιά νά ἀποτελέσουν κάτι τι καινούργιο, κάποιαν ἄγνωστη ἡδονή, γιά νά χορτάσουν τήν πείνα τῆς νεωτέρας ψυχῆς. Θυμηθῆτε τούς σαδιστάς καί τοῦς μαζοχιστάς καί τοῦς φετιχιστάς ποῦ ἀνακατεύουν μέ τὸ αἷμα καί μέ τήν εἰδωλολατρεία τήν

ἀγάπη. Εἶνε ἡ ἀρρώστεια ἡ μεγάλη τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶνε τὸ mal du siècle ἡ μεγάλη ἐπιδημία στὶς λεπτὲς καὶ κουρασμένες καὶ ἀριστοκρατικὲς ψυχές.

«Τίποτε δὲν εἶμαστε, λέει ὁ Ψυχάρης, τίποτε δὲν εἶμαστε, μήτε χέρια γερά, μήτε ἀψηλὰ κεφάλια, παρὰ πληγωμένα κουρασμένα ποδάρια».

Τίποτε δὲν εἶμαστε παρὰ πληγωμένα, κουρασμένα ποδάρια. Μιὰ Εἰμαρμένη σκληρὴ κι' ἀμάλαχτη πλακώνει πλακώνει τὰ μέτωπά μας. Μοιάζει ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν δυστυχεῖ Οἰδίποδα τῶν περασμένων καιρῶν. Θυμᾶστε τὴ λαχτάρα του καὶ τὴν ἀγωνία του νὰ μάθῃ - νὰ μάθῃ ποιὸς εἶνε, τί ἔγκλημα ἔκαμε, ποῖα γυναικὰ ἔχει στὸ κρεβάτι του. Ἀρχίζει νὰ προμαντεύει, ἀρχίζει νὰ φρίσσει στὴν ἐπαφὴ τῆς ἀληθείας καὶ ὅμως δὲν σταματᾷ. Προχωρεῖ ὠχρὸς κι' ἀμίλητος καὶ ζητᾷ νὰ τὰ μάθῃ ὅλα... Ὅλα. Καὶ τὰ ἔμαθε κι' ἐτυφλώθη.

Ἡ ψυχὴ μας μοιάζει μὲ τὸν Οἰδίποδα. Διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἡ ψυχὴ μας τίποτε ἄλλο δὲν ἔπαιξε παρὰ τὴ τραγωδία τοῦ Σοφοκλέους: Τὸν Οἰδίποδα Τύραννον.

Στὴν ἀρχὴ εἶνε χαρούμενος καὶ ἤρεμος – κυρίαρχος ἀπάνω στὸν κόσμο. Τίποτε δὲν γνωρίζει - εἶνε εὐτυχής. Ἔτσι ἦταν ὁ Οἰδίπους στὴν πρώτη πράξι. Καὶ σιγὰ, σιγὰ, ἀπὸ μερικοὺς ὑπαινιγμοὺς, ἀπὸ μερικὰ λόγια ἀσύνετα τῆς γυναικῆς ἀρχίζει ν' ἀμφιβάλλῃ νὰ προμαντεύει λίγο, νὰ ἐξετάξῃ, νὰ λυπᾶται. Εἶνε ἡ ψυχὴ στὴ β'. πράξι τῆς ἀμφιβολίας, τῆς ἐρεύνης, τῆς περιεργείας, τοῦ δισταγμοῦ.

Οἱ μεγάλοι ἄνδρες, οἱ Τειρεσίαι - ἀποκαλύπτουν τὴν ἀλήθεια. Μὰ ἡ ψυχὴ φρίσσει στὴ φρικώδη ἀποκάλυψη καὶ ἀμφιβάλλει ἀκόμη. Καὶ στέλλει ἐρευνητὰς παντοῦ καὶ ἐξετάζει πλεῖοτερο καὶ ἔμβαθύνει καὶ διώχνει τὶς ἀπατηλὲς ἐλπίδες καὶ τέλος βρισκόμαστε στὴ τελευταία πράξι – βλέπει τὴν ἀλήθεια καὶ τυφλώνεται. Οὔτε χαρὰ, οὔτε ἀπόλαυσις πλειά. Ξέρουμε τί μᾶς περιμένει. Ὑστερα ἀπὸ τὸν τάφο τίποτε. Ἴσως ὑπάρχει Θεὸς, ἀλλὰ τί μᾶς ἐνδιαφέρει; Ἀφοῦ πρόκειται νὰ πεθάνομεν, ἀφοῦ οἱ σκελετοὶ κοίτονται ἀπαρηγόρητοι κάτω στὸ χῶμα. Οὔτε χαρὰ, οὔτε ἀνάπαυσις πλειά. Τὸ πολὺ φῶς ἐτύφλωσε τὶς ψυχές μας.

Γέρνομεν ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἀπογοητεύσεων ὅλων τῶν πεθαμένων γενεῶν, μᾶς ἐξόρισαν ἀπὸ τὰ παλάτια τῶν ἐλπίδων καὶ τρέχομε σὲ ξένους τόπους καὶ καταρώμαστε τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ κάκου ψάχνουμε στὰ σκότη νὰ βροῦμε τὸ χέρι τὸ ἀπαλὸ μᾶς Ἀντιγόνης. Ἴσως ἡ Ἀντιγόνη εἶνε ἡ Πίστις. Ἴσως ἡ Ἀντιγόνη εἶνε ἡ Ἀγάπη. Ἴσως ἡ Ἀντιγόνη εἶνε ἡ Ἐπιστήμη.

Ἄν εἶνε ἡ Πίστις - ἀπέθανεν ἡ Ἀντιγόνη, ἂν εἶνε ἡ Ἀγάπη διεφθάρῃ κι' ἔγινε πόρνη καὶ ὀδηγεῖ τὸν δύστυχο τυφλὸ σὲ καταγῶγια καὶ σὲ χαμαιτυπεῖα ἢ σὲ ψεύτες ἀνύπαρκτες παρηγοριές..

Ἄν ἡ Ἀντιγόνη εἶνε ἡ Ἐπιστήμη - ἡ Ἐπιστήμη μόνο, τότε δὲν εἶνε παρηγοριά καὶ τὸ χέρι τῆς δὲν εἶνε πλειὰ ἀπαλὸ καὶ δὲν ἐλεεῖ - εἶνε σιδερένιο βαρὺ χέρι ποῦ στηρίζει ἀλλὰ σέρνει

ἄσπλαχνο - ἄσπλαχνο γιατί εἶνε παντοδύναμο - ἐκεῖ κάτω ποῦ σβύνουν ὅλες αἱ ἐλπίδες κι' ὅλα τὰ ἰδανικά - ἄσπλαχνη κόρη τοῦ νοῦ μας ἡ Ἐπιστήμη, σέρνει τὸ δύστυχο πατέρα της στὴν ὀδύνη τὴν ἀπέραντη ποῦ νοιώθουν ὅλες οἱ ψεχές ὅταν ἀντιληφθοῦνε πῶς ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο δὲν ὑπάρχει τίποτε, ἀπολύτως τίποτε.

ΚΑΡΜΑ ΝΙΡΒΑΜΗ

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΕΧΡΕΩΚΟΠΗΣΕ;

Δυστυχώς τὰ «Παναθήναια» δὲν εἶναι ἐπιθεώρησις καθαρῶς φιλοσοφικὴ καὶ δὲν εἶναι ἐπομένως δυνατὸν νὰ μοῦ δοθῶσιν ὅσαι στήλαι μοῦ ἦσαν ἀπαραίτητοι διὰ μίαν λεπτομερῶς ἀναλυτικὴν ἀπολογίαν εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀρέτα ἀντιταχθέντα (Παναθ. 15 Ὀκτ. σ. 25 - 26).

Οὕτω μόνον θὰ παρέρχεται εὐκαιρία νὰ ἐξετασθῶσι ζητήματά τινα θιγόμενα ἐν τῇ κριτικῇ του, σπουδαιότατα, καὶ τὰ ὅποια βεβαίως ἦτο ἀδύνατον ἐν ἐκτάσει ν' ἀναλυθῶσιν εἰς ἐναίσιμον διατριβήν:

α') Διατί ὁ Νίτσε, ὅστις ἀναμφιρρήστως ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἦτο μέγας ποιητής, δύναται ἐν τούτοις καὶ ν' ἀποτελέσῃ θέμα φιλοσοφικῆς μελέτης, ὡν εἷς ἐκ τῶν κορυφαίων προδρόμων τοῦ «Πραγματισμοῦ» (Παραδόσεις 1908, René Berthelot, εἰς Σορβόννην: «Nietzsche et le Pragmatisme»).

β') Διατί, ὡς ἐκ τῆς νεωτέρας ἀναποσπάστου συσχέτισεως τοῦ Φιλοσοφικοῦ Δικαίου μετὰ τῆς Κοινωνιολογίας, ὁ Νίτσε βαθύτατα ἐνδιαφέρει τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου, ἥτις οὐχὶ ἀφηρημένως πλέον καὶ ἀπὸ τὴν ἐρευνᾶ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τοῦ Δικαίου, ἀλλὰ ἐν στενοτάτῃ συσχέτισει μετὰ τῶν λοιπῶν ἐκφάνσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου: (Giuseppe Carle, Nuova Antologia, Marzo 1901).

γ') Διατί τὴν ἐποχὴν μας θεωρῶ ἐποχὴν ὄλως ἀρνητικὴν καὶ μεταβατικὴν, μετὰ νευρικότητος συναισθανομένην τὴν ἀνάγκην ἐνὸς δόγματος, ἐφ' οὗ νὰ στηρίξῃ καὶ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ζωὴν καὶ τὴν προσπάθειαν καὶ τὴν ἐλπίδα. Ἐποχὴ παρακμῆς; ἀκμῆς; Ὠδίνες τοκετοῦ ἢ ἀγωνία ἐτοιμοθανάτου; Ἀδύνατον ν' ἀποφανθῇ τις ἐκ τῶν προτέρων. Κατὰ τὸν Νίτσε, ἐποχὴ τοκετοῦ, ἐγκυμονοῦσα τὸν Ὑπεράνθρωπον.

δ') Τέλος πολὺ θὰ ἐπεθύμουν νὰ διευκρινίσω ἀναλυτικώτερον, τί ἐνόουν ὅταν, ἀναμιμνησκόμενος τῆς περιφήμου ἐκφράσεως τοῦ Brunetiere, ὠμίλουν περὶ τῆς *χρεωκοπίας τῆς ἐπιστήμης*.

Τὸ ζήτημα τοῦτο, ἀναταράξαν, πρὸ ἐλαχίστων ἔτι ἐτῶν, τοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους τῆς Εὐρώπης, οὐδαμῶς εἰσέτι συνεζητήθη παρ' ἡμῖν. Καὶ ὅμως εἶναι σπουδαιότατον: Πῶς ὑπεδέχθησαν, μετὰ τὰς θαυμασίας ἀνακαλύψεις τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τὴν Ἐπιστήμην, τί ἐλπίδας ἐστήριζαν ἐπ' αὐτῆς, τί ὀρίζοντας ἐζήτησαν παρ' αὐτῆς νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ, τί ὑποσχέσεις μᾶς ἔδωκε - καὶ τί ἐπραγματοποίησεν.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιστημόνων θυσιάζουσι τὴν ζωὴν καὶ τὴν χαρὰν τῆς ζωῆς ὀλόκληρον εἰς τὴν Ἐπιστήμην, οὐδέποτε ἀναμετρήσαντες ἀκριβῶς ὅποια ἡ ἀξία τοῦ νέου τούτου εἰδώλου· πιστεύουσι τυφλῶς εἰς αὐτὴν ὡς εἰς σύμβολον πίστεως, μετὰ τοῦ αὐτοῦ στενοκεφάλου φανατισμοῦ μεθ' οὗ καὶ οἱ θρησκόληπτοι, τοὺς ὁποίους τοσοῦτον εἰρωνεύονται καὶ

περιφρονοῦσιν. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιστημόνων τελείως ἀγνοοῦντες ἢ μὴ ἐννοοῦντες τὰς κριτικὰς φιλοσοφικὰς ἀναλύσεις τῆς τελευταίας δεκαετίας, οὐδαμῶς ἐξετάζουσι μῆτε τί ἀπώτερον καὶ εὐρύτερον παρὰ τῆς Ἐπιστήμης ζητοῦσι, μῆτε τί αὕτη εἶναι ἰκανὴ νὰ δώσει.

Ἡ κριτικὴ αὕτη ἐξέτασις τῆς ἀξίας τῆς Ἐπιστήμης, ἣτις πρέπει νὰ προτάσσεται πάσης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, τὰ μέγιστα ἐνδιαφέρει εὐρύτατον κύκλον ἀνθρώπων· ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ πραγματευθῶ τὸ ζήτημα τοῦτο δι' ὀλίγων.

***

Πρῶτος ὁ Κάντ περιώρισε τὰς φιλοδοξίας καὶ διέγραψε τὰ ὅρια τοῦ ἀνθρωπίνου Λογικοῦ καὶ καθώρισε τῇ Ἐπιστῆμῃ τὸ ἀσφαλὲς ἔδαφος τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς. Ἄντι νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τινῶν γενικῶν ἀξιωματικῶν δημιουργηθέντων ὑπὸ τοῦ ἰδίου πνεύματος καὶ νὰ οἰκοδομηθῇ ἐπ' αὐτῶν σύστημα μεταφυσικόν, δίδων ἰδίαν καὶ οὗτος ἀπάντησιν εἰς τὰ μεγάλα προβλήματα, ἅτινα προαιωνίως ἀπασχολοῦσι τὸν ἄνθρωπον, ὁ Κάντ τὸναντίον προέβη μέγιστον βῆμα, διακηρύξας ὅτι ἀνάγκη, πρὸ πάσης διατυπώσεως μεταφυσικῆς θεωρίας, νὰ ἴδωμεν πρῶτον μέχρι τίνος σημείου κατανοήσεως δύναται νὰ φθάσῃ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα.

Καὶ ἐπῆλθε τότε ἡ μεγάλη ἀνακάλυψις τοῦ Κάντ, διὰ τῆς ὁποίας ὑψώθη ἀνυπέβλητον πλέον τεῖχος διὰ τὰς μεταφυσικὰς πτήσεις τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, - ἡ ἀνακάλυψις ὅτι αἱ ἰδέαι τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου δὲν εἶναι ἀντικειμενικαί, ἐκτὸς ἡμῶν ὑπάρχουσαι, ἀλλὰ ὑποκειμενικαί, στοιχεῖα ἀπαραίτητα τῆς γνώσεως. Μόνον ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν τι, ἄρα μόνον φαινόμενα ἀντιλαμβανόμεθα, οὐδέποτε δὲ τὰ «ὄντως ὄντα».

Περικεκλεισμένοι ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἀδυνατοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν τὴν πραγματικότητα. Καὶ ὁ Σπινόζας ἐδίδασκειν ὅτι μόνον φαινόμενα ὑπάρχουσι, ἀλλ' ὁ Κάντ λαμβάνει τὸ φαινόμενον ὑπὸ εὐρυτέραν ἔννοιαν: ὄχι διότι ὑπάρχει πραγματικότης ὑπάρχουσι τὰ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέοντα φαινόμενα, ἀλλ' ἐπειδὴ εἴμεθα πεπλασμένοι οὕτως ὥστε τὰ πράγματα νὰ μᾶς εἶναι ἀντιληπτὰ μόνον ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Ὑπάρχουσι τώρα ὀπισθεν τῶν φαινομένων τούτων τὰ ὄντως ὄντα; Οὐδέποτε θὰ δυνηθῶμεν νὰ μάθωμεν. «Αἱ γνώσεις μας, λέγει ὁ Κάντ, εἶναι μία χώρα ἣν δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν ὅτι εἶναι νῆσος. Περιβαλλόμεθα ὑπὸ τοῦ Ὠκεανοῦ τοῦ ἀγνώστου. Ὡς ἐξέλθωμεν τῆς ἐμπειρίας, σκότος βαθύ. Ἡ Κριτικὴ τοῦ ἀδόλου λογισμοῦ, δὲν φωτίζει τὸ περίξ ἡμῶν ἄγνωστον, ἀλλ' ἐξηγεῖ τὸν λόγον δι' ὃν ἀδυνατοῦμεν νὰ ἴδωμεν».

Μῖα μόνον ἄρα πραγματικότητος τὴν ὑπαρξιν δυνάμεθα ἀκραδάντως νὰ βεβαιώσωμεν: τὴν ὑπαρξιν τῶν φαινομένων. Οὕτως αἰνίγματα ἅτινα ἀπασχόλησαν ἐπὶ χιλιάδας ἔτη τὴν ἀνθρωπότητα, ἐξαφανίζονται τώρα διὰ τῆς ἀνακαλύψεως ταύτης τοῦ Κάντ: Ὁ κόσμος π.χ. ἐδημιουργήθη ἐν χρόνῳ; Ἀφοῦ ὁ Χρόνος προῖον τοῦ πνεύματός μας, τότε τοιαύτη ἐρώτησις

δέν δύναται νὰ προβληθῆ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ Κάντ ἀπομακρύνει, ἀποδεικνύων ματαίαν, πᾶσαν περαιτέρω συζήτησιν περὶ τοῦ πέρα τῶν αἰσθήσεων μας κόσμου - περὶ Θεοῦ, ψυχῆς, ὄντως ὄντων κλπ.

Μεταφυσικὴ ἄρα, ὅπως ἐνόουν ταύτην οἱ πρὸ τὸν Κάντ θεολογοῦντες καὶ φιλοσοφοῦντες, ἀδύνατον πλέον νὰ ὑπάρξῃ. Ὑπάρχει ὅμως ἡ Ἐπιστήμη ἣτις περὶ φαινομένων μόνον ἀποστολὴν ἔχει ἐν πλήρει ἀρμοδιότητι ν' ἀσχοληθῆ.

Ἄλλὰ καὶ ἐνταῦθα δεύτερος ὑπείσέρχεται περιορισμός: ἡ Ἐπιστήμη δέν δύναται νὰ ᾗ ἀληθῆς εἰμὴ δι' ὅσα ὄντα ἔχουσι τοὺς νόμους τοῦ ἡμετέρου πνεύματος. Ὡστε ἡ Ἐπιστήμη οὐχὶ περὶ πάντων τῶν φαινομένων ἀλλὰ περὶ ὠρισμένων μόνον δικαιούται μετὰ κύρους ν' ἀποφανθῆ. Εἰς τὴν ἐρώτησιν π.χ.: ὑπάρχει ἀρμονία ἢ ὄχι εἰς τὸ σύμπαν; ἡ Ἐπιστήμη, συμφώνως πρὸς τὸν διττὸν τοῦτον περιορισμόν, ὡς ἐξῆς μόνον δύναται ν' ἀπαντήσῃ: α') Ἀντικειμενικῶς, ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἂν ὑπάρχῃ ἀρμονία εἰς τὸ σύμπαν ἢ ὄχι, ἀδύνατον ν' ἀποφανθῶ. β') Ἡ ἀρμονία αὕτη ὑπάρχει εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ μόνον εἰς αὐτό. Ἄλλαι διάνοιαι διαφορετικαί, κατώτεραι ἢ ἀνώτεραι, τελείως διαφορετικῶς δυνατὸν ν' ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀλληλουχίαν τῶν φαινομένων.

Ὡστε κατὰ τὸν Κάντ τὴν ἀλήθειαν ὑπὸ τοιοῦτους μόνον γιγαντιαίους περιορισμοὺς δύναται ν' ἀνεύρη ἡ Ἐπιστήμη. Οὐδεμία ποτὲ ἐλπίς νὰ λύσωμεν τὰ μεγάλα, ἐναγώνια προβλήματα περὶ Θεοῦ, ψυχῆς, μελλούσης ζωῆς κλπ. Ἐκδιωκόμενοι πανταχόθεν, κατιδόντες ὕστερα ἀπὸ τοσοῦτους αἰῶνας ὅτι ἀσκόπως τόσαι διάνοιαι κατεδαπάνησαν ὅλην αὐτῶν τὴν ἔντασιν καὶ τὴν ζωὴν εἰς ζητήματα ἀνθρωπίνως ἀδύνατα νὰ λυθῶσι, συνωθούμεθα εἰς ὠρισμένην τάξιν φαινομένων, ἐν αὐτοῖς ζητοῦντες τοῦλάχιστον ν' ἀνεύρωμεν τὴν ἀλήθειαν. Καὶ ὡς ἰδανικὸν ἀσφαλοῦς ἐπιγνώσεως τῆς ἀληθείας ἐθεώρει ὁ Κάντ τὰ μαθηματικά.

***

«Ποία ἡ ἀποστολή μας ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης;» ἐρωτᾷ ὁ μέγιστος τῶν συγχρόνων μαθηματικῶν H. Poincaré. «Ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ μόνη ἀνταξία τῆς διανοίας μας ἀποστολή». Δυνάμεθα σκοπὸν τῆς ζωῆς μας νὰ θέσωμεν τὴν ἀνακούφισιν τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς δυστυχίας· ἀλλὰ τὸ ἰδανικὸν τοῦτο, καθὸ ἀνεπίτευκτον, εἶναι ματαιοπονία ἄσκοπος: ἡ δυστυχία αἰωνίως θὰ ὑφίσταται καθ' ὄν χρόνον ἢ ζήτησις τῆς ἀληθείας θὰ ὠθῆ τὸ ἀνθρώπινον γένος πρὸς τὴν πρόοδον. Οὐδεμία δὲ σχέσις προόδου καὶ εὐτυχίας· ἡ πρόοδος εἶναι τι πραγματικόν, ἢ ὀπισθοδρόμησις ἢ ἡ στασιμότης φυσιολογικῶς πάντη ἀδύνατοι. Ἡ εὐτυχία τὸναντίον εἶναι ἡ αἰωνία χίμαιρα τῆς ἀνθρωπότητος. Οἰαδήποτε κατάστασις πρὸς ἣν ὡς πρὸς εὐτυχίαν ἀποβλέπομεν, ἀπογοητεύει εὐθὺς ὡς τὴν κατακτήσωμεν, αἰωνίως ζητοῦμεν ἄλλο τι, δέν γνωρίζομεν ποῖον, ἀρκεῖ μόνον νὰ ᾗ διαφορετικὸν τοῦ ἐκάστοτε ὑπάρχοντος. Ὡστε οὐχὶ ἡ

εὐτυχία ἤτις οὐδέποτε κατορθοῦται, ἀλλὰ ἡ εὐρεσις τῆς ἀληθείας πρέπει, κατὰ τὸν Poincaré, νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς μας.

Ἄλλα μήπως δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν τὴν ἀλήθειαν ποτέ; Ἡ μήπως καὶ αὕτη εἶναι χίμαιρα καί, ὡς τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων φέρεται τυφλῶς πρὸς τὴν εὐτυχίαν, μήπως κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οἱ ἐκλεκτοί, οἱ σοφοί, τυφλῶς καὶ ἀσκόπως φέρονται πρὸς τὴν ἀλήθειαν; Μήπως καὶ εἰς τὰ εἰδικὰ ἀκόμη φαινόμενα εἰς ἃ ὁ Κάντ περιώρισε τὸ δυνατόν τῆς εὐρέσεως τῆς ἀληθείας, εἰς τὰ μαθηματικά π.χ., δυνάμεθα ν' ἀνεύρωμεν τὴν ἀλήθειαν, τὴν μίαν, τὴν ἀδιάσειστον;

Ὅ,τι ὁ Κάντ ἤρχισε πρὸ ἐνὸς αἰῶνος, ὁ Poincaré τὸ συνεπλήρωσε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν. Μέχρι τοῦδε καὶ ὁ πλέον ἀδιάλλακτος καὶ λυσσώδης σκεπτικιστής, καὶ ὁ ἀρνούμενος ἔτι τὰ πορίσματα τῶν ἐμπειρικῶν μεθόδων καὶ οὐδεμίαν πίστιν ἀποδίδων εἰς τὴν Ἐπιστήμην, πρὸ τῶν μαθηματικῶν ἠναγκάζετο μετὰ σεβασμοῦ νὰ σταματᾷ καὶ νὰ ὑποκύπτῃ, ἀναγνωρίζων ὅτι ἐπὶ τέλους εἶναι δεδομένον εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ εὐρίσκη μίαν ἀδιάσειστον ἀλήθειαν, τὴν μαθηματικὴν.

Καὶ ἰδοὺ τώρα ὁ μέγιστος τῶν συγχρόνων μαθηματικῶν, ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐμβαθύνας εἰς τὰ μυστήρια αὐτῶν, διακηρύσσει μετὰ τосαύτης τραγικῆς ἡρεμίας ὅτι σχετικὴ καὶ ἡ ἀλήθεια τῶν μαθηματικῶν, τὰ ἀξιώματα τοῦ «παλαιοῦ καλοῦ καιροῦ» τὰ μεταβάλλει εἰς μετριόφρονας ὀρισμοὺς ἐξίσου ἀληθεῖς μὲ τοὺς ἀντιθέτους, κεκτημένους δὲ μόνον τὸ πλεονέκτημα τῆς εὐκολίας; εἶναι «*plus commodes*».

Ἡ Εὐκλείδιος π.χ. γεωμετρία εἶναι ἀληθής; Ἡ ἐρώτησις αὕτη θὰ ἐφαίνετο ἐπιπολαία εἰς τὸν Poincaré. Ἦτο ὡς ἐὰν τὸν ἠρωτᾶτε: τὸ μετρικὸν σύστημα τῶν ἀρχαίων ἦτο ἀκριβές; Δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν (ὡς ἔπραξαν ἤδη ὁ Ρήμαν καὶ ἡ κυρία Λομπατσέφκη) γεωμετρίας τελείως διαφορετικὰς τῆς ἤδη ὑπαρχούσης, τῆς εὐκλειδίου. Ὅλαι αὗται αἱ γεωμετρίαι, ἐξίσου ἀληθεῖς - ἀλλ' ἡ εὐκλειδίου ἔχει ἐφ' ὅλων τὸ πλεονέκτημα τῆς εὐκολίας, εἶναι *plus commode*. Ἄλλα περιέχει περισσοτέραν τῶν λοιπῶν δόσιν ἀληθείας; Ἀνταποκρίνεται ἡ εὐκλειδίου γεωμετρία πρὸς πραγματικότητά τινα οἰανδήποτε; Αἱ ἐρωτήσεις αὗται εἶναι κεναὶ πάσης ἐννοίας.

Ἡ γῆ κινεῖται περὶ τὸν ἥλιον, ἢ ὁ ἥλιος περὶ τὴν γῆν; Ἐξίσου ἀληθῆ δύνανται νὰ ᾧσιν ἀμφοτέρω. Ἀλλὰ διὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εὐκολώτερον εἶναι νὰ φαντασθῶμεν καὶ νὰ παραδεχθῶμεν τὸ πρῶτον.

Σημειωτέον ὅμως καλῶς ὅτι ὁ Poincaré οὐδαμῶς λέγει ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι παίγνια τῆς ἀτομικῆς ιδιοτροπίας· εἶναι ἐνδιάθετος, ἀναλλοίωτος ἀνάγκη τοῦ ἐγκεφαλικοῦ μας

μηχανισμού. Αί σχέσεις τῶν φαινομένων αἰωνίως οὕτω θὰ παρουσιάζονται εἰς ἡμᾶς ὡς ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἡμετέρου λογικοῦ.

Μέχρι τοῦδε ἐγνωρίζομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος νοῦς οὐδέποτε θὰ κατορθώσῃ νὰ ὑπερβῆ τὰ διαγεγραμμένα αὐτῷ ὅρια καὶ νὰ ἴδῃ τί ὑπάρχει πέρα τῶν αἰσθήσεων. Ἐγνωρίζομεν προσέτι ὅτι καὶ αἱ αἰσθήσεις αὗται ἐφ' ὧν βασιζέται ἅπανα ἡμῶν ἡ ἐμπειρία, μᾶς ἀπατῶσι καὶ παραμεμορφωμένον μεταβιβάζουσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλόν μας τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Ἀλλ' ἐστηρίζομεν ἐπὶ τέλος τὴν τελευταίαν μας ἐλπίδα εἰς τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας - ἐκεῖ, ἐλέγαμεν, οὐδεμία ἀμφιβολία, οὐδεὶς σκεπτικισμὸς χωρεῖ. Καὶ ἡ ἐλπίς αὕτη ἰδοῦ ἐκλείπει.

***

Αναλογισθῶμεν τώρα τὴν αἰσιόδοξον ρῆσιν τοῦ Poincaré: «Ποία ἡ ἀποστολή μας ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης; - Ἡ ζήτησις τῆς ἀληθείας εἶναι ἡ μόνη ἀνταξία τῆς διανοίας μας ἀποστολή». Τραγικώτεραν τραγωδίαν οὐδέποτε ἔπαιξεν ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ: Νὰ γνωρίζῃς ὅτι ἂν ἀξίζῃ νὰ ζῆς, ἀξίζει ἐὰν προορισμὸν τῆς ζωῆς σου θέσῃς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας. Καὶ νὰ γνωρίζῃς συγχρόνως ὅτι ἡ ἀλήθεια αὕτη εἶναι φύσει ἀπολύτως ἀπρόσιτος.

Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀντιφατικὴ αὕτη, ἡ δυσπόστατος φαινομενικῶς ἀντίληψις τοῦ Poincaré; Πῶς, ἐνῶ γνωρίζει ὑπὲρ πάντα ἄλλον τὴν ἀνικανότητα καὶ τὴν σχετικότητα τῆς Ἐπιστήμης, δεικνύει συγχρόνως τοσαύτην αἰσιοδοξίαν καὶ διακηρύσσει ἀφ' ἐνὸς μὲν, ὅτι σκοπὸς τῆς ζωῆς μας πρέπει νὰ εἶναι ἡ εὕρεσις τῆς ἀληθείας, ἀφ' ἑτέρου δ' ὅτι ἡ ἀλήθεια αὕτη ἀνέφικτος;

Μέχρι τῆς σήμερον, οὐδεὶς νομίζω κατάρθωσεν ἰκανοποιητικὴν νὰ δώσῃ ἀπάντησιν εἰς τὴν φαινομενικὴν ταύτην ἀντινομίαν τοῦ μεγάλου μαθηματικοῦ. Ἄλλοι ἀποδίδουσι ταύτην εἰς σκεπτικισμόν, ἄλλοι εἰς ταχυδακτυλουργικὰ παίγνια εἰς ἃ ἀρέσκεται ἡ διάνοιά του. Μοῦ φαίνεται βαθύτερον πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν τὴν ἐξήγησιν: ἐὰν ἐμβαθύνωμεν στοχαστικώτερον, ἡ ἀντινομία μοῦ φαίνεται αὕτη παντελῶς ἐκλείπει. Πῶς;

***

Ἡ ἄρσις τῆς τοιαύτης ἀντιφάσεως στενότατα συσχετίζεται μὲ τὸ ζήτημα ὅπερ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐθέσαμεν. Ἡ Ἐπιστήμη ἐχρεωκόπησε; Καὶ ἐπομένως οἱ λειτουργοὶ αὐτῆς δικαιοῦνται νὰ καταληφθῶσιν ὑπὸ ἀπογοητεύσεως καὶ ὀδύνης καὶ νὰ διακηρύττωσι μωρίαν πᾶσαν πρὸς αὐτὴν πίστιν καὶ πεποίθησιν;

Ἐὰν ἐχρεωκόπησεν ἡ οὐ ἡ Ἐπιστήμη, τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ὑποχρεώσεων ἃς ἀνεθήκαμεν αὐτῇ. Εἰς δύο τάξεις δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν οἱ ἄνθρωποι ὡς πρὸς τὰς ὑποχρεώσεις ἃς ἀνέθηκαν τῇ Ἐπιστήμῃ.

α') Οί πλείστοι ἀπεκδέχονται παρὰ τῆς Ἐπιστήμης εὐδαιμονιστικὸν καὶ ἠθικὸν προορισμὸν. Ἡ εὕρεσις τῆς ἀληθείας πρέπει, κατ' αὐτούς, νὰ ἐπιδιώκεται διότι οὕτως ἡ ἀνθρωπότης θὰ καταστῇ ἠθικωτέρα καὶ εὐτυχεστέρα. Ἡ Ἐπιστήμη εἶναι μέσον καὶ ἡ Εὐτυχία - ὑπὸ τὴν εὐρύτεραν αὐτῆς ἔκφανσιν - σκοπός. Διὰ τοὺς ἀνθρώπους τούτους ἀναμφισβητήτως ἡ Ἐπιστήμη ἐχρεωκόπησε. Ταντάλειος ἡ προσπάθειά μας καὶ ἡ ἐλπίς καὶ ἡ ἀπογοήτευσίς. Οἱ καρποὶ τοῦ δένδρου τῆς γνώσεως ἀπομακρύνονται ἀπροσπέλαστοι, εὐθύς ὡς ὑψώσωμεν τὰς χεῖρας διὰ νὰ τοὺς δρέψωμεν.

Ὑπὸ τὴν ἠθικοθησκευτικὴν ταύτην ἔποσιν κρίνων τὸν προορισμὸν καὶ τὰς δυνάμεις τῆς Ἐπιστήμης ὁ Brunetière ἐκήρυξεν αὐτὴν πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν χρεωκοπήσασαν, ἀντιπροσωπεύων ἐν τῇ γραφικῇ ταύτῃ του διατυπώσει τὴν ἄμετρον πληθὺν τῶν ἀνθρώπων τῶν στηριζόντων ὑπερμέτρως τὰς ἐλπίδας των περὶ ἐσωτερικῆς βελτιώσεως τῆς τύχης τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὴν Ἐπιστήμην καὶ ἀποδιδόντων αὐτῇ διὰ μονομεροῦς ἐκδηλώσεως τῆς ἐνδιαθέτου βουλήσεώς των ὑποχρεώσεις ἅς ἡ Ἐπιστήμη ἠδυνάτει νὰ ἐκπληρώσῃ.

β') Ὑπάρχει καὶ δευτέρα τάξις ἀνθρώπων, ὀλιγαριθμοτάτη, ἣτις προορισμὸν τῆς Ἐπιστήμης θέτει οὐχὶ ὠφελιμιστικοὺς καὶ ἠθικοὺς σκοποὺς, οὔτε κἂν τὴν εὕρεσιν τῆς ἀπολύτου, ἀντικειμενικῆς ἀληθείας, διότι καλῶς γνωρίζει ὅτι τοιαύτη ἀλήθεια ἢ δὲν ὑπάρχει ἢ καὶ ἂν ὑπάρχῃ εἶναι τελείως ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς οὐ μόνον νὰ τὴν εὕρωμεν ἀλλὰ καὶ ἀποκαλυφθεῖσαν τυχὸν νὰ τὴν ἀντιληφθῶμεν. Δι' αὐτούς, *ἡ Ἐπιστήμη εἶναι τὸ θαυμάσιον ὄργανον τῆς ἡμετέρας διανοίας, δι' οὗ ἀνάως πρὸ αὐτῆς ἐπεκτείνεται καὶ μετατοπίζεται, εὐρύτερον καὶ φωτεινότερον, τὸ Θέαμα τῆς ζωῆς.* Δι' αὐτούς ἄρα ἡ Ἐπιστήμη οὐδαμῶς ἐχρεωκόπησεν. Οὐδαμῶς εἶναι πηγὴ ἀπογοητεύσεων καὶ ἄρνησις ἐκπληρώσεως τῶν ὑποχρεώσεών της. Τοῦναντίον δύναται νὰ ᾗ πηγὴ ἀκένωτος εὐγνωμοσύνης καὶ ἐνθουσιασμοῦ. Πολύτιμον εἶναι τηλεσκόπιον καὶ μικροσκόπιον ἀποκαλύπτον εἰς ἡμᾶς τὴν τραγικὴν, ἀειρέουσαν ἐναλλαγὴν τῶν φαινομένων καὶ καθιστῶν, αὐτὸ καὶ μόνον, τὴν ζωὴν μας ὑποφερτὴν καὶ ἀστερευότως, οἶονεὶ θεϊκῶς, ἠδονικὴν.

Ἀλλὰ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ὀλίγισταί διάνοιαι μέχρι σήμερον κατῶρθωσαν νὰ φθάσωσι καὶ φθάσασαι νὰ κρατηθῶσιν ἐπ' αὐτῆς γαλήναι καὶ ὀλύμπαι. Ὅσον καὶ ἂν προσπαθῶμεν νὰ ἔχωμεν θάρρος καὶ νὰ ἐκπέμπωμεν αἰσιοδόξους κραυγὰς, ἀπαιτεῖται τιτάνιος ἠρωϊσμὸς ἢ ἀσκητικὴ ἐγκαρτέρησις καὶ ὑποταγὴ διὰ ν' ἀντιλαμβανώμεθα οὕτω τὴν Ἐπιστήμην. Ἀπαιτεῖται ὑπεράνθρωπος ἀντοχὴ διὰ νὰ δυνηθῶμεν, παρ' ὅλους τοὺς περιορισμοὺς τῶν φιλοδοξιῶν μας καὶ τὸ ἀνεκπληρώσιμον τῶν πόθων μας, χαρμοσύνως καὶ διονυσιακῶς ν' ἀποδεχθῶμεν τὴν οὕτως ἀπογυμνωθεῖσαν τῆς βασιλικῆς αὐτῆς πορφύρας ὑπαρξίν. Ἀπαιτεῖται συνολικὴ καὶ ἐκ βάθρων μεταβολὴ τῆς ἀνατροφῆς μας, οὕτως ὥστε ἡ

ήθικη αντίκρυσις τοῦ ἐπὶ τῆς γῆς προορισμοῦ μας, ἡ ἐγκαινιασθεῖσα, κατὰ τὸν Νίτσε, ὑπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ συνεχισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῆς αἰσθητικῆς ἀντικρύσεως τῆς ζωῆς.

Λίαν ἀσαφῶς καὶ ὑποσυνειδήτως διείδε τὴν σωτηρίαν ταύτην ὁ Νίτσε. Εἰς τοὺς φιλοσόφους τῆς σήμερον κατὰ ἐκλάμψεις ἀσυστηματοποιήτους φωτίζεται ἡ ὑψίστη αὐτῆ κορυφή, ἐφ' ἧς καὶ μόνης δύναται καταφεύγων ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ νὰ εὔρη οὐ μόνον γαληνιαίαν ὀλυμπιότητα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐσωτερικὸν καὶ βαθυνούστατον ἐνθουσιασμὸν πρὸς ἔργασίαν φωτεινὴν καὶ δρᾶσιν πειθαρχημένην.

Ὁ Renan, ὕστερα ἀπὸ τοὺς προώρους καὶ νεανικοὺς ἐνθουσιασμούς του, κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, διὰ τὴν Ἐπιστήμην, πρὸς ἣν ὡς πρὸς Θρησκείαν τοῦ μέλλοντος ἀπέβλεπε, κατείδε τὴν ἀνικανότητά της καὶ ὑπέροχος σκεπτικιστής, γαλήνιος κατώρθωσε κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου του ἀπὸ τῆς ὑψηλοτάτης ταύτης πνευματικῆς κορυφῆς νὰ θεᾶται τὸν κόσμον.

Ὁ Marcellin Berthelot, τὸναντίον, ὅταν κατείδε τὴν σχετικότητα τῆς Ἐπιστήμης, εἰς ἣν εἶχεν ἀφιερῶσει τὴν ζωὴν του ὀλόκληρον, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνθέξῃ καὶ αἱ ἐπιστολαὶ του πρὸς τὸν ἔνδοξον καὶ ἐπιστήθιον φίλον του Renan, τραγικώτατα ἀποκαλύπτουσιν εἰς ἡμᾶς σήμερον τὴν πικροτάτην ἀπογοήτευσιν τὴν κυριεύσασαν τὴν ψυχὴν του.

***

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, σαφέστατα δικαιολογεῖται τώρα ὁ κατ' ἐπιπολαίαν ἀντίληψιν ἀντιφάσκων πρὸς τὰς πεποιθήσεις του ἐνθουσιασμὸς τοῦ Poincaré πρὸς τὴν Ἐπιστήμην. Κατώρθωσε καὶ οὗτος μετὰ τοῦ Renan ν' ἀνέλθῃ εἰς τὴν ὑψίστην διανοητικὴν κορυφὴν εἰς ἣν μέχρι τοῦδε ἀνῆλθεν ὁ ἄνθρωπος καὶ ἀφ' ἧς βλέπει δύο τινά:

α') Τίποτε ἐξ ὅσων οὐσιωδέστατα μᾶς ἐνδιαφέρουσι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν ποτέ. Ὅλα διαδοχῆ φαινομένων, ἅτινα ταξιθετεῖ καὶ ἐναρμονίζει ἡ ἰδιάζουσα κατασκευὴ τοῦ ἐγκεφάλου μας. «Ἡ ζωὴ, ὡς αὐτὸς ὁ Poincaré λέγει, βραχὺ ἐπεισόδιον μεταξὺ δύο αἰωνιοτήτων θανάτου, καὶ εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο ἡ σκέψις αὐτὴ δὲν διήρκεσεν οὔτε θὰ διαρκέσῃ περισσότερον στιγμῆς. Ἡ σκέψις ἀστραπὴ εἶναι μεταξὺ δύο ἀτερμόνων νυκτῶν».

β') Ἔστω! (Τὴν ἥρωϊκὴν ταύτην λέξιν ἐλάχιστοι μέχρι σήμερον κατώρθωσαν νὰ προφέρωσι χωρὶς νὰ γίνωσι θρύμματα). Ἔστω. «Ὁφείλομεν, προσθέτει ὁ ἴδιος Poincaré, νὰ ὑποφέρωμεν, ὀφείλομεν νὰ ἐργασθῶμεν, ὀφείλομεν νὰ πληρώσωμεν τὰ εἰσιτήριά μας εἰς τὸ θέαμα τῆς ζωῆς».

Καὶ τὸ νομιζόμενον ἔτι μειονέκτημα τοῦ ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ εὔρωμεν τὴν ἀλήθειαν ποτέ, καθίσταται οὕτω πολυτιμώτατον πλεονέκτημα, διότι οὕτω τὸ θέαμα γίνεται ἐναγωνίως καὶ πολυποικίλως ἐνδιαφέρον καὶ ἄνευ διακοπῆς καὶ τέλους.

Διὰ τοὺς οὕτως ἡρωϊκῶς ἀποδεχομένους ὅλην τὴν φρικτὴν τραγικότητα τῆς ἐφημέρου, τυχαίας, φωσφορίζουσας υπάρξεώς μας, ἡ Ἐπιστήμη δὲν ἐχρεωκόπησεν, οὐδαμῶς εὐθυνομένη διὰ τὰς ὑποχρεώσεις, ἃς ἠθικολόγοι αὐθαιρέτως τῇ ἐπέβαλον.

Ἐκπληροῖ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὸν προορισμὸν τῆς: φακὸς μαγικὸς καὶ ὑπέροχος, ἀποκαλύπτει μας ὅλοεν διαυγέστερον τὴν ἀενάως ἐκτυλισσομένην κινηματογραφικὴν ἀλληλουχίαν τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς.

N. KAZANTZAKHS

Η ΕΞΕΓΕΡΣΙΣ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

ΠΑΡΙΣΙ, 28 Οκτωβρίου

Όπως όλες οι παρισινές εβδομάδες, και τούτη δὲν ἐπέρασε στεῖρα ἀπὸ ἐπεισόδια και γεγονότα. Τὸ ζήτημα προπάντων τοῦ στρατοῦ ἐμπήκε ἔς τὴ πρώτη γραμμὴ. Ὁ στρατηγὸς Λαγκλουὰ ἐδημοσίευσε σφοδρότατον ἄρθρον ἔς τὴν «Ἐπιθεώρηση τῶν δύο Κόσμων», ὅπου ἐπαινοῦσε μὲν τὸν Γάλλον στρατιώτη και ὑπαξιωματικὸν, ἀλλὰ κατέκρινε πικρότατα τὴν πολιτικὴν, τὰ πολιτικὰ ρουσφέτια και συμφέροντα ποῦ ὑπείσηλθαν ἔς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ και τὰς παραλύουν - και ἀπειλοῦν νὰ γείνουν σπέρματα τελείας ἀποσυνθέσεως. Ἐξ ἄλλου ὁ βουλευτὴς Οὐμπὲρ ἐδημοσίευσε βιβλίον, ὅπου κατήγγειλε τὴν Κυβέρνησιν, ὅτι παρημέλησε τὴν συντήρησιν τῶν φρουρίων τῶν γαλλογερμανικῶν συνόρων κι' ἀφῆκεν ἔτσι ἐκτεθειμένην τὴν Γαλλίαν κατὰ τὰς περιπλοκάς τοῦ Μαρόκου. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτῶν Πικάρ εἰς μὲν τὸν Οὐμπὲρ ἀπήντησεν, ὅτι εἶνε μὲν ἀλήθεια ἢ κάποια παραμέλησις τῶν φρουρίων, ἀλλ' ἢ ἔλλειψις αὐτὴ διωρθώθηκε τελείως, εἰς δὲ τὸν στρατηγὸν Λαγκλουὰ ἔδωκε τὴν περίφημον και ἱστορικὴν ἀπάντησιν: «Ὁ στρατὸς δὲν ἀποσυντίθεται ἀλλ' ἐξελίσσεται».

Τον γαλλικὸν τύπον ἀπασχολοῦν ἀκόμα κι' ἄλλα ζητήματα τὴν ἐβδομάδα τούτη: ἡ ἔκδοσις τῆς Κιτρίνης Β βλου περὶ Μαρόκου, ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Γ υλιέλμου πρὸς τὸν Ἐδουάρδον, ἢ προταθεῖσα μεταβολὴ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος...

Ἀλλ' ὅ,τι βαθὺ και μεγάλο τελεῖται τώρα ἔς τὸ Παρίσι κι' ὅ,τι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἰδῆ κανεὶς και νὰ μελετήσῃ και νὰ πῆ δὲν εἶνε βέβαια αὐτά.

Εἶνε κάτι ἄλλα σὰν προμηνύματα σεισμοῦ ποῦ γροικοῦνται - εἶνε κάποιοι ἄλλοι θόρυβοι που προηγοῦνται πάντοτε σὲ κάθε ἀνατροπῇ. Ὅποιος ἐμελέτησε τὴν κοινωνικὴν και πολιτικὴν κατάστασι τῆς Ἀγγλίας λίγα χρόνια πρὸ τοῦ 1668, κι' ὅποιος γνωρίζει πῶς ἦταν ἡ Γαλλία ἔς τὸ 1789 και ἔς τὸ 1848 - αὐτὸς μόνον μπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ και νὰ νοιώσῃ ὅλη τὴ τραγικὴ σημασία, ποῦ ἔχουν ὅλα τὰ ὑπόκωφα αὐτὰ προμηνύματα ποῦ περνοῦν τώρα ἀπαρατήρητα ἀπὸ τὰ περισσότερα μάτια. Σὲ συχνὰς συνεδριάσεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος γίνεται προσπάθεια νὰ βρεθῆ ἓνα *modus vivendi* και νὰ ἐναρμονισθῆ ἡ φωνὴ τοῦ Ερβὲ και τῶν ὀπαδῶν τοῦ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες φωνές. Μὲ δυσκολία κρύβονται οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοὶ και οἱ ἀντικρατικὲς κινήσεις τῶν δύο πτερύγων τοῦ σώματος τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἡ μία, συνεπὴς μὲ τὶς ἀρχές της, μὲ τὰ κοσμοπολιτικὰ δόγματα τοῦ κόμματος, ἀποκηρύσσει τὴν ἔννοιαν τῆς πατρίδος. Ἡ ἄλλη, πειὸ συντηρητικὴ και φρόνιμη κι' ὑπομονητικὴ, θεωρεῖ τὸ ζήτημα πρόωρον. Καὶ ἡ προχθεσινὴ των συνεδρία νὰ ἐναρμονισθοῦν σὲ πτῆσιν κοινὴν, ἐνθουμίζει, πολὺ ἐνθουμίζει, τοὺς πρώτους σπαραγμοὺς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας και τὶς πρώτες λογομαχίες μεταξὺ τοῦ ἀποστόλου Πέτρου, τοῦ συντηρητικοῦ, και τοῦ Παύλου - τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος,

ποῦ ἀπετείνετο σὲ ὅλα τὰ ἔθνη, ἀδιακρίτως πατρίδος καὶ φυλῆς. Ἡ παρομοίωση δὲν εἶνε καθόλου τολμηρά. Ὁ σοσιαλισμὸς εἶνε θρησκεία - γίνεται θρησκεία. Δηλαδή ἀπευθύνεται ἔς τις ἀνάγκες τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐξαγιάζει τὰ ἔνστιχτα τὰ πειὸ ἐπιταχτικά καὶ ὑπερτροφικά τῆς σημερινῆς ζωῆς.

Κυττάξετε ὅλες τις θρησκείες: ὁ Ἰουδαϊσμὸς, ἐπειδὴ ἀπηυθύνετο σὲ λαὸν μισόξενον, ἐγωιστὴ καὶ σκληρό, ἀπετάθη ἔς τις τρεῖς αὐτὲς χαρακτηριστικὲς νότες τῆς ἰουδαϊκῆς ψυχῆς κι' ἀπεκάλυψε ἔς τὴν κοινὴ λατρείαν τὸν Ἰεχωβά - θεὸν μισόξενον, ἐγωιστὴ καὶ σκληρόν.

Ὁ Χριστιανισμὸς, ἐπειδὴ ἀπηυθύνετο σὲ λαὸν κουρασμένον ἀπὸ τόσον προηγηθέντα πολιτισμὸν, ἐξηντλημένον ἀπὸ τὴν προϋπάρξασαν πληθώραν ζωῆς, λυπημένον ἀπ' ὅσα εἶδεν, ἀπετάθη κι' αὐτὸς ἔς τις ιδιότητες τῆς τότε ψυχῆς κι' ἐθεοποίησε τὴ λύπη, κι' ἀγίασε τὴν κούραση τῆς ζωῆς καὶ τὴ περιφρόνηση τοῦ κόσμου τούτου – κι' ἀνεκήρυξε Θεὸν πανάγαθον, μακαρίζοντα τοὺς κλαίοντα καὶ εὐλογοῦντα τοὺς πτωχοὺς τῷ πνεύματι... Καὶ ἐνοήθηκε, κι' ἀπλώθηκε παντοῦ, γιατί ἀνταπεκρίνετο σὲ ἀνάγκες ψυχικῆς ποῦ ἐδημιουργήθηκαν ἐκ λόγων ἱστορικῶν.

Ἀλλὰ ἔς τὸ διάβα τόσων αἰώνων, οἱ ὅροι τῆς ζωῆς ἤλλαξαν, κι' ἐπομένως καὶ οἱ ιδιότητες τῆς ψυχῆς μετεβλήθησαν καὶ συνεμορφώθησαν μὲ τοὺς καινούργιους αὐτοὺς ὅρους. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ προπάντων Ἐπανάσταση ἔγεινε πλειὰ ὀλοφάνερο πῶς ἐχρειάζετο μιὰ καινούργια θρησκεία γιὰ ν' ἀνταποκρίνεται τέλεια καὶ νὰ ἐφάπτεται σ' ὅλα τὰ σημεῖα μὲ τις καινούργιες ἀνάγκες καὶ ιδιότητες τῆς ψυχῆς.

Κι' ἀνεφάνη μὲ τέτοιες ἀξιώσεις ὁ σοσιαλισμὸς.

Μὰρξ ὁ νομοθέτης, Λασσάλ ὁ ἀπόστολος Παῦλος, Ζωρὲς σήμερα ὁ Πατριάρχης, καὶ Ερβὲ ὁ ρηξικέλευθος αἰρεσιάρχης.

Εἶδαν οἱ ἰδρυταὶ τῶν νέων δογμάτων, ὅτι ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἀθλιότης μαστίζουσαν τις μεγαλείτερες τάξεις τοῦ λαοῦ. Ἔνοιωσαν πόσο μπορούσαν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὰ μίση ποῦ καταστάλαξαν τόσους αἰῶνας ἔς τὰ κατώτερα στρώματα τῆς νεωτέρας κοινωνίας, ἐψυχολόγησαν τὴ σημερινὴν ψυχὴν κι' ἐμόρφωσαν κατάλληλη, ἐπίκαιρη, πληροῦσαν ὅλα τὰ κενὰ, θρησκείαν. Ἐπῆρεν ἡ νέα θρησκεία ἀπὸ τὴν προηγούμενη, τὴν εὐσπλαγγίαν, τὴν ιδέαν τῆς Ἰσότητος καὶ ἀδελφότητος, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἐγνωρίστηκε καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμην, ἐπρόσθεσε καὶ ἄλλα συστατικά, διάφορα τῆς προηγουμένης. Ἀφοῦ μέλλουσα ζωὴ δὲν ὑπάρχει, ἐκήρυξε, τότε πρέπει νὰ ἀπολαύσωμε τὴ ζωὴ τούτη, διότι εἶνε ἡ μόνη. Κι' ἔτσι τεχνικώτατα ὁ σοσιαλισμὸς ἐξῆψε τὰ πάθη, ἐξώγκωσε τὰ ἔνστιχτα, ἔβγαλε κάθε χαλινὸ ἀπὸ τὰς ὀρέξεις, ἄνοιξε τὸ κλουβὶ στὸ κτήνος ποῦ πηγαινοέρχεται μέσα σὲ κάθε ψυχὴ - κι' ἔτσι χωρὶς καλὰ καλὰ νὰ τῶχωμεν ἀκόμα ἀντιληφθῆ, βρίσκεται ἡ ἀνθρωπότης στὸ ἐπικινδυνωδέστερο σημεῖο

ποῦ εὐρέθηκέ ποτε. Ἀφ' ἐνὸς οἱ ἀρχηγοὶ τῆς καινούργιας θρησκείας εἶνε τυφλωμένοι ἀπὸ τὰ προσωπικά συμφέροντα γιατί ἡ εὐσπλαγχνία ποῦ ἦταν εἰλικρινῆς στὴν ἀρχή, κατήντησε σήμερα δόλωμα πρὸς ἄγραν ψήφων - καὶ δὲν βλέπουν μακρύτερα ἀπὸ τὸ ἐγὼ των καὶ κινοῦν ἐλατήρια χωρὶς νὰ μποροῦν ἢ χωρὶς νὰ θέλουν νὰ ἰδοῦν τὰ ἀποτελέσματα. Ἀφ' ἑτέρου ἔχομε μᾶζαν ἄμορφη καὶ πολύμορφη καὶ παντοδύναμη ποῦ ἀνακινεῖται κι ἀναταράσσεται χαμηλά στὴν κοινωνία, θεριεμμένη ἀπὸ τὰ μίση τοῦ παρελθόντος, ὠπλισμένη ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ παρόντος, χειραφετημένη ἀπὸ τοὺς φόβους τοῦ μέλλοντος, ποῦ ἡ προηγούμενη τουλάχιστον θρησκεία ἔσειεν ἀπειλητικῶς καὶ τελεσφόρως μπροστὰ στὶς ὀρέξεις ποῦ μ' ἀνοιχτὸ τὸ στόμα ἐφώναζαν καὶ τότε, ἀλλὰ σιγὰ καὶ φοβισμένα, πῶς πεινοῦνε...

Καὶ εἶνε πυρετὸς καὶ εἶνε κάτι φρικωδῶς ὑπέροχο νὰ παρακολουθῆ κανεὶς ἀπ' ἐδῶ, ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ τῆς νέας θρησκείας ποῦ εἶνε τὸ Παρίσι, τὴν ἐξέλιξη τῆς μεγαλοφάνταστης τραγωδίας.

Τὸ διονυσιακὸ μεθύσι τοῦ ἀρχαίου χοροῦ ξανάρχεται πάλι καὶ ἡ ἀμείλιχτη εἰμαρμένη ποῦ διηύθυνεν ἀγέλαστη τὶς μοίρες τῶν ἡρώων μπροστὰ στὴν ἱερὰ Θυμέλη, ὑψώνεται πάλι, ἀγέλαστη πάλι, ἡ ἴδια, ἡ ἀπαράλλακτη, στὸ δρᾶμα τῆς νεώτερης ζωῆς.

Προκηρύξεις κάθε μέρα στοὺς δρόμους ποῦ καλοῦνε τοὺς ἐργάτες σὲ συλλαλητήρια, ἐκκλήσεις σπασμωδικῆς ρητόρων, λόγια ὠμὰ καὶ κόκκινα, αἰρέσεις καὶ παραφωνίες καὶ πείνα καὶ ἀγανακτήσεις καὶ ἔλλειψη θρησκείας - ἐπεισόδια ὅλα καὶ στιχομυθίες καὶ ἀλλαγές σκηνηκῶν καὶ ἀντεγκλήσεις ἡρώων καὶ ἀπάνω τὸ χέρι τῆς εἰμαρμένης ποῦ σπρώχνει στὴ λύση... Τὸ βλέπεις. Καὶ ὅμως μένεις ἀκίνητος, μαγεμένος ἀπὸ τὸ ὑπέροχο θέαμα, βέβαιος πῶς ἡ φωνή σου δὲν μπορεῖ ν' ἀκουσθῆ. Καὶ αἰσθάνεσαι τὸ τραγικὸ ἀνατρίχιασμα ποῦ θὰ ἠσθάνετο ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ὅταν θᾶβλεπε στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου τὸν Οἰδίποδα νὰ σπεύδῃ στὸν ὄλεθρο, ἢ τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ πατῆ τὸ κόκκινο χαλὶ ποῦ τοῦ ἔστρωνεν ἡ Κλυταιμῆστρα καὶ νὰ μπαίνει στὸ παλάτι.

Κι' αἰσθάνεσαι βαθύτερα ἐσὺ τὸ ἀνατρίχιασμα, γιατί στὸ νεώτερο αὐτὸ δρᾶμα, δὲν εἶσαι μόνον θεατῆς ἀλλὰ καὶ συγγραφεὺς ἀλλὰ καὶ ἠθοποιὸς καὶ τὸ χαλὶ ποῦ στρώνεται ἀποκάτω καὶ ξετυλίσσεται καὶ ξετυλίσσεται αἱματώνει καὶ τὰ δικά σου πόδια.

ΑΚΡΙΤΑΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΑΙ ΓΝΩΜΑΙ

ΤΟ «ΠΙΣΤΕΥΩ» ΕΝΟΣ ΙΔΕΟΛΟΓΟΥ

Κύριε Διευθυντά,

Ἐπειδὴ ἔγινε τελευταῖα θόρυβος σχετικὰ μὲ τ' ὄνομά μου θὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ δημοσιέψετε τὴν ἀκόλουθη «Ὁμολογία τῆς πίστεώς μου», ἀπαράλλακτα ὅπως τὴν ὑπέβαλα καὶ στὴν ἀνακριτικὴν ἀρχή.

Στὶς μέρες αὐτὲς ὅπου τρομοκρατεῖται ὁ ἐλεύθερος πολίτης, χρέος μου ἀπλούστατα θεωρῶ νὰ διατυπώσω φανερὰ καὶ μὲ σαφήνεια, ὅσο τὸ δυνατόν λιγόλογα τὴν ἰδεολογία μου.

Ἄν θεωρηθεῖ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ σημερινὸ Κρατικὸ καθεστῶς μας, θὰ περιμένω ἡσυχὰ τὴν καταδίωξίν μου καὶ τὴν τιμωρία.

ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΠΙΣΤΕΩΣ

I - Πιστεύω ὅτι τὸ σύγχρονον ἀστικὸν καθεστῶς κατέστη πλέον ἀνίκανον νὰ ρυθμίσει τὰς συγχρόνους ἀνάγκας καὶ ἀνησυχίας τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΣ. - Στηρίζεται εἰς τὴν ἄνισον κατανομήν τοῦ πλούτου, εἰς τὴν ἀσύστολον ἐκμετάλλευσιν τῶν ἐργαζομένων τάξεων ὑπὸ ἀρπακτικῆς ἰσχυρῶς ὀργανωμένης κεφαλαιοκρατίας.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΣ. - Ἡ ὀλοὲν καταρρέουσα ἠθικὴ βᾶσις εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀτόμων, παραλύει οἰανδήποτε, ἐντὸς τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος, προσπάθειαν ὅπως στηριχθῆ ἐπὶ ἠθικῶν ἀρχῶν ἢ ἀτομικῆ, οἰκογενειακῆ καὶ κοινωνικῆ ζωῆ τῶν ἀνθρώπων.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΣ. - Ἡ σχεδὸν καθολικὴ ἔλλειψις κάθε ἐνδιαφέροντος διὰ τὰ κοινὰ, ἢ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ ἐξυπηρέτησις τῆς ἀρχούσης τάξεως ὑπὸ τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς ἐξουσίας, εἰς βάρος τῆς μεγίστης πλειονοψηφίας τοῦ λαοῦ, καθιστᾷ ἀνεπαρκῆ καὶ ἐπιπολαίαν οἰανδήποτε ἀλλαγὴν προσώπων ἢ θεσμοῦ.

Ταῦτα πάντα θεωρῶ συμπτώματα τῆς παρακμῆς μιᾶς τάξεως. Ἡ ἀστικὴ τάξις ἀπέδωκεν - καὶ εἰς θαυμαστὴν ποσότητα καὶ ποιότητα - ὅ,τι ἠδύνατο εἰς τὴν σκέψιν, εἰς τὴν τέχνην, εἰς τὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν πράξιν. Ἐπάλαισεν ἐναντίον τῆς προηγουμένης τῆς Φεουδαλικῆς ἰδεολογίας, ἐνίκησεν, ἐδημιούργησεν, ἐξετέλεσεν τὸν προορισμὸν τῆς - ἀρχίζει ν' ἀποσυντίθεται καὶ νὰ βαίνει εἰς ἐξαφάνισιν.

Τοιοῦτος ὑπῆρξε πάντοτε ὁ ρυθμὸς τῆς ἱστορίας. Μία τάξις, ἐκάστοτε ἐναλλάσσουσα - οἱ βασιλεῖς, οἱ εὐγενεῖς, οἱ ἄστοι - γεννᾶται, παλαίει, νικᾷ, δημιουργεῖ, καὶ ἐξαφανίζεται. Καὶ ἄλλη τάξις τὴν διαδέχεται, διαγράφουσα καὶ αὐτὴ, εἰς τὴν πάροδον τῶν αἰῶνων, τὴν ἰδίαν μοιραίαν τροχίαν.

Ζῶμεν, ἀκλονήτως πιστεύω, τὸ τέλος μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως, τῆς ἀστικῆς.

II - Ποία τάξις θα την διαδεχθῆ; Ἡ τάξις τῶν ἐργαζομένων - εἴτε ἐργάται εἶνε οὗτοι, εἴτε ἀγρόται, εἴτε πνευματικοὶ παραγωγοί.

Ἡ τάξις αὕτη διῆλθε πρὸ ἐνὸς ἤδη αἰῶνος, τὸ πρῶτον στάδιον τῆς πορείας της, καθ' ὃ προσεπάθει νὰ ἐξεγείρη εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀστῶν τὸ αἶσθημα τῆς φιλανθρωπίας καὶ δικαιοσύνης, ὑπὲρ τῶν πεινῶντων καὶ ἀδικουμένων καὶ ἰκέτευεν ἐξ ὀνόματος ὑψηλῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, νὰ βελτιωθοῦν οἱ ὅροι τῆς ζωῆς.

Ταχέως ὁμως σαφῶς ἀντελήφθη ὅτι ἡ πάλῃ τῶν τάξεων εἶνε νόμος ἱστορικός, ἀναπόφευκτος καὶ ὅπως τὰ ἄτομα οὕτω καὶ οἱ λαοὶ, οὕτω καὶ αἱ κοινωνικαὶ τάξεις, διατρέχουν μοιραίως τὰ στάδια τῆς γεννήσεως, τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς φθορᾶς.

Οὐδεμία τάξις ἔμενε διὰ παντὸς εἰς τὴν ἐξουσίαν. Ἡ ἀστική τάξις θ' ἀκολουθήσει καὶ αὐτὴ, τὸν ἀπαραράπτου φυσιολογικὸν νόμον καὶ τότε ἡ τάξις τῶν ἐργαζομένων μοιραίως θὰ τὴν διαδεχθῆ.

Ἡ ἐπίγνωσις αὕτη κατέστη ἡ ἀφετηρία μιᾶς νέας ὅλως βαθυτέρας, ἀντιλήψεως τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ὑποχρεώσεων τῆς τάξεως τῶν ἐργαζομένων. Ἀντελήφθη διὰ πρώτην φορὰν ὅτι χρέος ἔχει νὰ ὀργανωθεῖ, νὰ μορφωθῆ, νὰ διατυπώσῃ ὠρισμένον πρόγραμμα, ἀφοῦ εἶνε κεκλημένη, ἀπὸ ἱστορικὴν ἀνάγκην ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ διαδεχθῆ τὴν ἄρχουσαν σήμερον ἀστικὴν τάξιν.

Τοιοιτοτρόπως συγάζσσονται, συνειδητὰ πλέον, ἀναγκασμένοι ἀπὸ τὸν ἱστορικὸν ρυθμὸν, τὰ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα.

Τὸν ρυθμὸν τοῦτον ἐπετάχυνεν ἀπροσδοκῆτως ὁ ἐκραγεῖς παγκόσμιος πόλεμος. Ὁ πόλεμος οὗτος μετέβαλε τὴν ψυχικὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ κόσμου ὅτι θ' ἀπῆτει γενεὰ ὀλόκληρος διὰ νὰ γίνῃ καταληπτὸν ἔπειτα ἀπὸ τὴν φοβερὰν ταύτην δοκιμασίαν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀμέσως ὄχι μόνον γίνεται ἰδέα ἀντιληπτὴ, ἀλλὰ καὶ ἀγωνίζεται νὰ μετουσιωθῆ εἰς πράξιν.

Ἡ ψυχικὴ αὕτη μεταπολεμικὴ ἀγωνία ἢ ὀξεία, συναίσθησις πῶς εἶνε ἀνάγκη πλέον νὰ ἐξευρεθῆ μία λύτρωσις ἀπὸ τὴν οικονομικὴν αὐτὴν κοινωνικὴν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ἀθλιότητα, ἀποτελεῖ σήμερον τὴν Μεγάλην παγκόσμιον Πραγματικότητα.

III - Ἀπέναντι τῆς Μεγάλης ταύτης παγκοσμίου Πραγματικότητος, ἔχομεν τὴν Μικρὰν πραγματικότητα τὴν καθαρῶς τοπικὴν τῆς Ἑλλάδος.

Ποία εἶνε ἡ Ἑλληνικὴ αὕτη πραγματικότης καὶ ποία κατ' ἀνάγκην ἀνακύπτει ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς Μεγάλης καὶ τῆς Μικρᾶς Πραγματικότητος;

Μόνον ἐὰν σαφῶς ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ ἠμπορέσωμεν ν' ἀντιληφθῶμεν τὸ σύγχρονον ἡμῶν χρέος - ὡς Ἑλλήνων καὶ ὡς ἀνθρώπων.

Είς την Ελλάδα δὲν ὑπάρχει ἀκόμη εἰς τόσῃν ὀξύτητα καὶ ἔντασιν ὅσον εἰς ἄλλους βιομηχανικῶς ἢ πνευματικῶς περισσότερον προηγουμένας χώρας, ἢ σαφῆς διαγραφὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων. Ἐν τούτοις, σήμερον, μὲ τὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας, μὲ τὰ βιβλία, μὲ τὰς ἐφημερίδας, μὲ τὰς διαλέξεις, μὲ τὴν ἐργατικὴν παγκόσμιον ἀλληλεγγύην, μὲ τὴν φοβερὰν καὶ γονιμωτάτην πείραν τοῦ μακροχρονίου πολέμου, μία Ἰδέα δὲν δύναται νὰ ἐντοπισθῇ εἰς μίαν χώραν, ἀλλὰ ὑπερπηδᾷ ταχύτατα τὰ σύνορα καὶ διατρέχει ὅλην τὴν γῆν.

Διὰ τοῦτο, εἴτε θέλομεν εἴτε μή, εἴτε εἴμεθα ὄριμοι εἴτε μή, ἢ παγκόσμιος αὕτη Ἰδέα, ἢ ὁποῖα εἰς πολλὰς ἤδη χώρας ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται εἰς τεραστίαν δύναμιν - θὰ παρασύρῃ καὶ τὴν Ἑλλάδα, χωρὶς νὰ τὴν περιμένει νὰ ὠρίμασῃ Βιομηχανικῶς ἢ πνευματικῶς. Ἡ μικρὰ τοπικὴ πραγματικότης θὰ παρασυρθῇ ἀπὸ τὴν Μεγάλην.

Ποῖον λοιπὸν εἶναι τὸ χρέος μας; Πιστεύω βαθύτατα ὅτι τὸ χρέος τῶν δυναμένων νὰ ἔχωσιν ἐπίδρασιν εἰς τὸν τόπον μας, εἴτε ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς σκέψεως εἴτε ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς δράσεως εἶναι οὗτο:

Νὰ προσαρμόσωμεν τὴν μικρὰν μας Πραγματικότητα εἰς τὴν Μεγάλην. Πῶς; Μορφώνοντες, φωτίζοντες τὸν λαόν, τονώνοντες τὰς ἀνωτέρας ἠθικὰς Ἀρχὰς ποῦ ἀπομένουν ἀκόμη, καταδεικνύοντες ὅχι μόνον πλέον τὰ δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποχρεώσεις ἃς ἔχει μία τάξις ἣτις μέλλει ν' ἀναλάβῃ εὐθύνας.

Μόνον ἐὰν τοιοῦτοτρόπως προπαρασκευάσωμεν τὸν λαόν, θὰ εἴμεθα εἰς θέσιν, ὅταν θὰ ἔλθῃ ἢ μοιραία κρίσιμος στιγμή, νὰ προσαρμόσωμεν τὴν σημερινὴν παγκόσμιον ὄρμην πρὸς ἀναδημιουργίαν μὲ τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας τοῦ τόπου μας, μὲ τὴν εἰδικὴν ψυχολογίαν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ λαοῦ μας.

Ὁ ἀγὼν, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνωμαι, δὲν εἶναι ἀπλῶς οικονομικός. Ἡ οικονομικὴ χειραφέτησις εἶναι μόνον μέσον πρὸς ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν χειραφέτησιν τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ζητοῦμεν ν' ἀνατρέψωμεν τὴν θρησκείαν, τὴν οἰκογένειαν, τὴν Πατρίδα, ἀλλὰ νὰ δώσωμεν ἀνώτερον, βαθύτερον περιεχόμενον εἰς τὴν θρησκείαν, εἰς τὴν οἰκογένειαν, εἰς τὴν Πατρίδα».

Ὅλοι, ὅσοι πονοῦμεν τὸν ἄνθρωπον, ἔχομεν χρέος α) νὰ μὴν ἀνεχώμεθα πλέον τὴν ἀδικίαν καὶ τὴν ἀνηθικότητα τῆς συγχρόνου κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ οικονομικῆς ζωῆς β) νὰ διασώσωμεν καὶ νὰ τονίσωμεν τὸ δικαίωμα, τὸ ὁποῖον ἔχει ὁ λαὸς νὰ θέλῃ νὰ βελτιώσῃ τὴν θέσιν του. Καὶ ὅχι μόνον τὸ δικαίωμα ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμιν νὰ ὑψώσῃ τὸ ἐπίπεδον τῆς ὅλης ζωῆς του.

Σκοπός μας είναι να δημιουργήσωμεν μίαν ανωτέραν ήθικην, να φέρωμεν δικαιοσύνην εις τὸν κόσμον, να δώσωμεν βαθυτέραν ἔννοιαν εις τὴν ἀρετὴν, εις τὴν τιμὴν, εις τὴν ἀνθρωπότητα.

N. KAZANTZAKHS

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Κύριε Διευθυντά!

Ἐπιτρέψατέ μου καὶ σήμερα νὰ Σᾶς ἀπασχολήσω μὲ τὸ «Κοινωνικὸ πρόβλημα» ὅπως τὸ κατευθύνετε στὴν ἀπάντησί Σας.

Θὰ ἐπιθυμοῦσα καθαρότατα νὰ διατυπωθῆ ὄχι πιά ἡ διαφορὰ τῆς γνώμης μας ἀλλὰ - ὅπως σαφῶς φαίνεται ἀπὸ τὸ τελευταῖον σας ἄρθρο - ἡ διαφορὰ τῆς νοστορίας μας. Ἕνας ἐπιπόλοιος πακολουθητῆς θάλεγε ὅτι, ἐσεῖς στὴ συζήτησι ἀντιπροσωπεύετε τὸν ἄνθρωπο τῆς θρησκευτικῆς πίστεως ἢ ἐγὼ τὸν ἄνθρωπο τῆς Ἐπιστήμης. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶνε πολὺ πολυπλοκότερη κι αὐτὴν τὰ προσπαθῆσω σήμερα νὰ καθορίσω.

Ἔτι θὰ τελειώσῃ ἡ συζήτησις μὲ ἀρκετὴ ὠφέλεια καὶ γονιμότητα, γιατί θὰ δείξει δυὸ δρόμους ποῦ μποροῦν ν' ἀκολουθήσουν στὴ συζήτησι τούτη καὶ σὲ ὅλη ἐν γένει τὴν ἀντίληψη τῆς ζωῆς, ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τους, δυὸ πολιάριθμες τάξεις ἀνθρώπων.

Φυσικά, ἀλλιώτικος θᾶταν ὁ ρυθμὸς τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, ἂν ἡ ἀνθρωπότης ἀκολουθοῦσε διαφορετικὴν ἐξέλιξη.

Μὰ ἐδῶ γεννιοῦνται δυὸ ρωτήματα θεμελιώδη:

3) Μποροῦσε ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία ν' ἀκολουθήσῃ διαφορετικὸ ρυθμὸ;

Ἀφοῦ τοῦτον τὸν δρόμο ἐπῆρε, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὅλοι οἱ ὄροι -ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ - ἦσαν τέτοιοι, ποῦ ἀναγκαστικὰ αὐτὴ τὴ διεύθυνση μονάχα μποροῦσαν νὰ τῆς δώσουν. Ἄν ἓνας οὐσιώδης ὄρος ἔλειπε ἢ εἶταν διαφορετικὸς - καλῆτερος π.χ., ὅλη ἡ σειρά τῶν ἀποτελεσμάτων θ' ἄλλαζε βέβαια ἔντασι καὶ ποιότητα. Ἄν ἡ φύσι τοῦ ἀνθρώπου εἶταν ἀνώτερη. δηλ. ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶταν ἄνθρωπος ἀλλὰ ἄγγελος. Ὁ ὀργανισμὸς ὅμως ποῦ ὤρμησε, τώρα καὶ χιλιάδες χρόνια, νὰ σωθῆ ἀπὸ τὸν πίθηκο καὶ ν' ἀνεβῆ τὸν δυσκολώτατον ἀνήφορο τῆς συνειδήσεως, εἶταν ἄνθρωπος, δηλ. ζῶο καὶ ἄγγελος συνάμα, ἓνα κρᾶμα ἀγάπης καὶ μίσους, Θεοῦ καὶ διαβόλου, ὀρμῆς πρὸς τ' ἀπάνου καὶ σκοτεινῆς ἐνστικτώδους ἐπιστροφῆς πρὸς τὰ κάτω.

Ὅταν συζητοῦμε γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐξέλιξη δὲν πρέπει ποτὲ νὰ λησμονοῦμε τὴν δυαδικὴν αὐτὴν ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπινου ὕλικου.

4) Ἔπρεπε ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία ν' ἀκολουθήσῃ διαφορετικὸ ρυθμὸ;

Τὶ θὰ πῆ «ἔπρεπε;» Θὰ πεῖ: Θᾶταν πιὸ γόνιμο πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς, ἂν ἡ ἀνθρωπότης ἔπαιρνε τὸν ἥσυχον, εἰρηνικὸ ρυθμὸ ποῦ ἐπικαλεῖστε, χωρὶς ἀγῶνας, χωρὶς πάθη, χωρὶς ἀδικίες καὶ μίση;

Είναι πιά από όλους παραδεγμένες οι κοινοτοπίες πως χωρίς τον αγώνα δεν θα υπήρχε πρόοδος, χωρίς την κακία δεν θα υπήρχεν ἀρετή, χωρίς τὸ σκοτάδι καμιά σημασία δὲ θάχε τὸ φῶς.

Τραγική εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ζοῦμε μέσα στὸ ἔγκλημα, στὴν ἀγωνία, στὴν ἀβεβαιότητα. Ἐλάχιστες ἀπὸ τὶς ἐλπίδες καὶ τὶς ἐπιθυμίες μας πραγματοποιοῦνται. Μαχόμεστε ν' ἀρπάξουμε ὅ,τι μπορούμε ἀπὸ τὰ λασπερὰ κ' αἵματηρὰ γύρα μας στοιχεῖα καὶ νὰ τὸ κάμουμε Πνεῦμα. Πνεῦμα μίζερο, σκλαβομένο, μιὰ σπίθα σὲ ἀτέλειωτη νύχτα. Μὰ ἄλλο πνεῦμα στὴ γῆς ἐτούτη δὲν ὑπάρχει.

Δὲ ζοῦμε εἰδύλλιο. Ζοῦμε φάρσα ἀβασταχτη, ἂν κοιτάξουμε μονάχα τὶς λεπτομέρειες. Ζοῦμε ἀβάσταχτη τραγωδία, ἂν μπορέσουμε ν' ἀνασηκωθοῦμε, νὰ συλλάβουμε τὸ Σύνολο. Κύματα σκοτεινά, ὅλο αἵματα ἀνεβοκατεβαίνουν, ρυθμικά, μέσα στοὺς αἰῶνες. Μονάχα ἓνα ἄσπρο ἐφήμερο φῶς ἀφρίζει στὴν κορφή τῆς τρικυμίας. Ὁ νοῦς.

Γιὰ ν' ἀνάγη τὸ φῶς αὐτὸ χρειάζεται νὰ συγκρουστοῦν οἱ σκοτεινὲς δυνάμεις. Γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ἡ ἐλπίδα χρειάζεται αἰῶνας νὰ δουλέψουν ἡ ἀπελπισία, ὁ πόνος, ἡ ἀδικία. Γιατί; Γιατί μονάχα ὁ πόνος μπορεῖ νὰ ἐρεθίσῃ τὴν ψυχὴ καὶ νὰ τὴ σπρώξῃ - γιὰ νὰ γλυτόσῃ ἀπὸ τὸν πόνο - νὰ μετατοπιστεῖ, νὰ ζητήσῃ διέξοδο, νὰ προχωρήσῃ. Ἄν υπήρχε μόνο ἡ χαρὰ, ἡ δικαιοσύνη, ἡ λογικὴ, θ' ἀκίνητοῦσε ἡ ψυχὴ καὶ θὰ λίμναζε μέσα στὴ βολικὴ, ἀσάλευτη εὐτυχία.

Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ πόνος, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ὀργὴ κ' ἡ ἐξέγερση, ἐπομένως κ' ἡ σωτηρία.

Στὸ σημεῖο τοῦτο ἐντοπίζεται, κ. Διευθυντά, μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἀφορμὲς τῆς διαφωνίας μας: Ἐγὼ ἀναγνωρίζω τὸν παγκόσμιο τοῦτο ρυθμὸ καὶ τὸν δέχομαι ὡς δημιουργὸ θείας ἀντιδράσεως καὶ ὀρμῆς. Ἐσεῖς τὸν ἀναγνωρίζετε ἀλλὰ τὸν καταδικάζετε ὡς δημιουργὸ κάθε ἀμαρτίας.

Μὰ καὶ τὰ δυὸ ταῦτα ρωτήματα «ἂν μπορούσε κι' ἂν ἔπρεπε» ἔχουν θεωρητικὴ μονάχα ἀξία. Ἐκεῖνο ποῦ ἐνδιαφέρει εἶνε τοῦτο: Εἶτε ἔπρεπε εἶτε δὲν ἔπρεπε, εἶτε μπορούσε εἶτε δὲ μπορούσε ἡ ἀνθρώπινη ἱστορία ν' ἀκολουθήσῃ διαφορετικὸ ρυθμὸ, τὰ γεγονότα σκέκονται μπροστὰ μας ἀμείλικτα. Βρισκόμαστε σὲ χάος πνευματικὸ καὶ σὲ ἄβυσσο ἀτιμίας. Τὶ πρέπει νὰ γίνῃ; Δηλ. ποῖο εἶναι τοῦ καθενὸς μας τὸ χρέος;

Ἐσεῖς λέτε. Νὰ ἐπιστρέψουμε στὶς μεγάλες ἀρχὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Νὰ στηρίζομε ὅλη τὴν κοινωνικὴ ζωὴ στὸ ρητὸ τοῦ μεγάλου πρακτικοῦ φιλοσόφου τῆς Κίνας, τοῦ Κομφούκιου:

«Μὴν κάνεις στοὺς ἄλλους ὅ,τι δὲ θὲς καὶ σὺ νὰ σοῦ κάνουν οἱ ἄλλοι.»

Δυστυχώς τὸ ρητὸ τοῦτο εἶναι ἀντίθετο μὲ τὴν οὐσία τῆς ζωῆς: Κάθε ἄρτιος ὄργανισμός, φυτὸ, ζῶο, ἄνθρωπος, λαός, Ἰδέα, - δὲν κρατᾷ ζυγαριὰ νὰ ὑπολογίσει μὲ τὸ δράμι τί τοῦ ἔκαμαν, καὶ τί κάνει. Μέσα του εἶναι μιὰ ὀρμὴ πού τὸν σπρώχνει νὰ ριζώσῃ ὅσο τὸ δυνατόν βαθύτερα καὶ πλατύτερα, ν' ἀδικήσῃ, ν' ἀρπάξῃ νὰ κυριαρχήσῃ νὰ μετουσιώσῃ ὅσο ὅσο περισσότερο ὕλη μπορεῖ, δική του καὶ ξένη καὶ νὰ τὴν κάμῃ πνεῦμα. Αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη μέθοδος, στὴ γῆς ἐτούτη, πού ἀκολούθησαν ὅλα νὰ ἐνόργανα ὄντα γιὰ νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν ἀδράνεια, ἀπὸ τὴν ἡσυχία καὶ τὴν καλοπέραση καὶ νὰ ρίχτοῦν στοὺς κινδύνους καὶ στὶς περιπέτειες καὶ στὶς ἀπροσδόκητες ἐπιτυχίες.

Ἔτσι κοιτάζοντας τὸ σύνολο καὶ τοποθετώντας τὴν ἐποχὴ μας, βλέπομε ποιὸ εἶναι τὸ σύγχρονο χρέος μας:

Μῖσος, πόλεμος χωρὶς ἔλεος, χωρὶς συμβιβασμὸ στὴν τάξη, πού τὴν ἐποχὴ τούτη ἔλαχε ν' ἀποτελεῖ τὴν ἀντίδραση, τὴν ἀδικία, τὴν ἀνηθικότητα – στὴν τάξη τῶν ἀστῶν. Ἔκαμαν τὸ χρέος τους, τώρα γενήκαν ἐμπόδια στὸ πνεῦμα.

Τὸ μῖσος τοῦτο εἶναι τὸ μόνο μέσο γιὰ νὰ φτάσομε στὴν πλατύτερη ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπο: Μόνο μισώντας ἀνένδοτα, θὰ ρίξομε ὅλη τὴ σύγχρονη ὀργάνωσι τοῦ κακοῦ.

Ποτὲ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνᾷμε: Μπαίνομε, μπήκαμε πιά σ' ἓνα Μεσαίωνα· πρέπει οἱ ἐτοιμασίες μας νᾶναι ἐτοιμασίες πολεμιστῶν. Γιατὶ ὁ ἄμεσος σκοπὸς μας εἶναι, νὰ πολεμήσομε, νὰ ριζώμε τὴ φοβερὴ τούτη ὀργάνωσι τοῦ κακοῦ. Ἀργότερα, οἱ ἄλλες γενεές θὰ χαροῦν εἰρηνικὰ ὅ,τι ἐμεῖς μὲ ἀγῶνα, μὲ δάκρυα σπέρνομε. Σήμερα, εἴτε τὸ νοιώθουμε εἴτε μὴ, ὁ ἄνεμος τοῦ ὀλέθρου φυσᾷ καὶ καθαρίζει τὴ γῆς· ἄς πάμε μαζί του! Ἄς ρυθμίσωμε τὴν πνοή μας μὲ τὸ μεγάλο θεϊκὸ ρυθμὸ του. Πολλὰ ποῦ ἀγαποῦμε ἀκόμα ἀπὸ ἱερὴ παράδοσι, ἀπὸ κληρονομικὰς ἀδυναμίες, ἀπὸ στενά νοητικὰ ἐπιχειρήματα, πρέπει νὰ τὰ θυσιάζωμε ἡρωϊκὰ. Μαζί τους θὰ ξεριζώσομε κ' ἓνα κομμάτι τῆς καρδιᾶ μας. Μὰ ἔτσι μονάχα καθαρίζει ἡ γῆς.

Ἀνατροπὴ γιὰ ν' ἀνανεωθῇ ὁ κόσμος. «Ἐκπύρωσι» ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι Στωϊκοί, νὰ ποιὸ εἶναι τὸ πρῶτο χρέος κάθε σκεπτομένου σήμερα μέσα σὲ τόσο ἀνήθικο κι' ἀπέλπιδο χάος.

Ἔτσι, ἀπαράλλακτα ἔτσι, ἐσκέπτοντο κ' οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ κάτου στὶς κατακόμβες· γύρα ἀπὸ τοὺς λίγους πιστοὺς ἀκολάσταιναν καὶ ἀδικοῦσαν τὰ πλήθη τῆς εἰδωλολατρείας. Κ' οἱ πρῶτοι πιστοὶ μαζομένοι γύρα ἀπὸ τὶς λιτὲς «ἀγάπες» τῆς ὅπως οἱ σημερινοὶ «Σύντροφοι» ἐνοιώθαν στὴν καρδιά τους τὸ μῖσος ἐναντίον τοῦ Κακοῦ καὶ τὴ βαθύτατη ἐντολὴ νὰ κηρύξουν σ' ὅλη τὴ γῆς, ἄς εἶναι καὶ μὲ τὴ βία, τὴν Ἀγάπη.

N. KAZANTZAKHS

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.